

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ
elmləri seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 1, 2023

Bakı – 2023

HÜQUQ

УДК 34:349.2

РЕДУКЦИЯ ЕСТЕСТВЕННОГО ПРАВА ДО ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Л.Ш.АЛИЕВА

Бакинский государственный университет
aliyeva.leyla@hotmail.com

В данной статье рассматриваются основные вопросы теории естественного права. Естественный закон относится к набору моральных принципов, которые, как считается, присущи человеческой природе и Вселенной. Эти принципы считаются универсальными и применимы ко всем людям независимо от их культуры, религии или национальности. Естественное право имеет долгую и богатую историю, восходящую к Древней Греции. Очерки по естественному праву помогают исследовать и понять, как эта концепция развивалась с течением времени, ее значение в разных культурах и ее актуальность в наше время. Естественное право является фундаментальной концепцией философии. Данная статья исследует философские основы естественного права, его связь с другими философскими концепциями и то, как оно влияет на современный философский дискурс.

Ключевые слова: естественное право, позитивное право, закон, норма права, человеческая природа, мораль, справедливость, естественный закон, божественный закон

ВВЕДЕНИЕ. Вопросы нормативности права, то есть того, как закон соотносится с мета-правовым стандартом, выходят за рамки проекта позитивиста, и парадоксальное свидетельство этому сама Grundnorm Ганса Кельзена, отца сегодняшней системы конституционных судов. Для позитивной теории права не может быть никаких независимых метаэтических истин, поддерживающих здание нормативной этики по существу. Заблуждался Тома Аквинат, утверждая *lex injustia non est lex*. Глубоко ошибался Уильям из Оккама, который говорил, что «[н]е может быть закона, который открыто противоречил бы высшему закону или разуму, и, следовательно, любой гражданский закон, который противоречит высшему закону или очевидному разуму, не является законом, и в то же время таким образом, тезисы канонического или гражд-

данского права, если они противоречат божественному закону, то есть Священному Писанию, или очевидному разуму, не должны соблюдаться». [1] Возможно, Бог мог от вечности желать своего рода подробного расписания, в соответствии с которым моральные законы будут приостановлены или даже изменены в различные дни, точно так же (согласно христианам) он исполнил Своё желание, чтобы религиозный закон, открытый Моисею, прекратил свое действие со времён Христа; Бог не меняет своей воли, но, возможно, он всегда желал, чтобы в определённые моменты нравственный закон изменялся. Итак, завтра или послезавтра можно будет обнаружить, что убийство, воровство, торговля наркотиками, нарушение договоров, ложь в суде и т. д. не запрещены, а могут быть даже обязательными. По сути империалистическая экспансия сциентизма в право, призванное регулировать человеческое поведение, не поддающееся математическому анализу, привело к тому, что право, похоже, наконец стало жертвой того, что выдающийся социолог Макс Вебер, один из соавторов немецкой Веймарской Конституции, в начале прошлого века охарактеризовал как «прогрессивное разложение и релятивизацию всех мета-правовых аксиом» – разрушение, являющееся результатом частично «самого правового рационализма» и частично «скептицизма, который характеризует современную интеллектуальную жизнь в целом». Сегодняшний закон, писал Вебер, «...слишком ошутимо (в подавляющем большинстве его определений, и особенно во многих, которые особенно важны с точки зрения принципа) раскрывается как продукт и техническое средство компромисса интересов» [2], так что он больше не может претендовать на ту ауру легитимности, которой естественное право наделяло великие правовые системы прошлого.

Но практически каждый хочет оценить закон, включая конституцию, с какой-то более фундаментальной точки зрения или предшествующей предпосылки.

В настоящее время нерешённый и часто не сформулированный вопрос заключается в том, по каким предшествующим предпосылкам следует судить о законе. Ссылаясь на решение Верховного Суда США по делу *Planned Parenthood vs. Casey*

Рассел Хитингер описывает господствующую в настоящее время парадигму как максимальную индивидуальную автономию: «Суд в деле Кейси вкладывает позитивный закон в принципы естественного права. Отсутствие законодательного регулирования устанавливается правом индивидуума на саморегулирование». (Hittinger, R., 2003, p. xxxii)

Вечный естественный закон становится «временным», временное становится светским, а светское становится сферой, в которой человеческие акторы пользуются иммунитетом от любых законов, кроме тех, которые они сами себе навязывают. Естественный закон больше не «закон», а источник личного иммунитета против правового порядка, ибо объективное естественное право стало субъективными правами человека, который обрёл на них право собственности через сотворение их для самого себя. И «[з]адача... состоит в том, чтобы исследовать последствия предположения, что человек является рациональным максимизатором своих целей в жизни, его удовлетворение того, что мы назовем «собственным интересом»» [3]. И человек есть существо, обладающее правами, и это самоопределение, как считают, к счастью, заменило другие определения и точки зрения, такие как то, что человек – это божье творение или что человек – это политическое животное.

Для Поля Зигмунда разрыв между средневековым естественным правом и современной теорией естественных прав кажется совершенно незначительным [4] окончательный. Для философа, как было показано, начиная с XVII в. и начиная с отдельного человека, «права» были первичными и абсолютными, а все обязанности выводились из прав как коррелятов. Для классической и теистической школ права обязанность или долг являются основными, и отсюда вытекает право. Моральная природа человека налагает на него долг «искать добро» или развивать свое собственное существо; следовательно, он имеет право на средства, необходимые для выполнения своего долга, и коррелят этого права включает обязанности других. Например, именно потому, что у человека есть обязанность создать семью, он имеет право на необходимые для этого средства, такие как частная собственность, и что другие обязаны разрешать ему иметь эти необходимые средства. Эти права, вытекающие из неизменной природы человека, неотчуждаемы и неизменны, но, поскольку они не предшествуют долгу, они не безграничны по объему. Это означает, что их осуществление подлежит ограничению для общего блага и что они могут исторически развиваться по мере изменения условий и обстоятельств.

Теория общественного договора, на которой позже остановимся более подробно, сформулированная английскими философами Томасом Гоббсом и Джоном Локком и адаптированная Томазиусом и Кристианом Вольфом, представляет собой еще одну прямую атаку на естественное право. Здесь предполагалось, что человек вошёл в общество из менее организованной формы существования посредством договора, так что все права, которыми он пользовался в сообществе, были либо переданы из его до-коллективной жизни, либо содержались в услови-

ях, на которые он согласился. Люди могли осознать свои права только путём ссылки на первобытное «естественное состояние» вне контекста человеческой деятельности, а не как социальную и историческую реальность. Рационалисты далее утверждали, что более конкретные предписания можно вывести, рассуждая из этих основных принципов.

В руках Локка этот аргумент имел ещё одно последствие, заключающееся в том, что, рассуждая из основных рациональных принципов, можно было вывести набор естественных прав человека. Он суммировал их как «права на жизнь, свободу и имущество», все они были разновидностями «собственности» в том широком смысле, который Локк придал этому термину. Как следствие, дети, согласно этой логике, поскольку они не имеют права собственности, вообще не имеют никаких прав. Согласно Локку, надлежащая функция человеческих законов и человеческих правительств заключалась в том, чтобы чётко провозгласить эти права и обеспечить их эффективную защиту. Необходимым следствием было то, что ни один акт человеческого законодательства не мог иметь силу закона, если он нарушал естественные права. В таком случае субъекты, права которых были нарушены, имели право на восстание. Это было злоупотребление властью. [5] Позднесредневековый западноевропейский феодальный «мир подчинённости» перешёл от чисто религиозной теории сопротивления к подлинно политической теории революции, основанной на идее контракта, который даёт моральное право (а не просто религиозный долг) сопротивляться любому правителю, который не выполняет свое соответствующее обязательство добиваться обеспечения прав людей во всех его публичных действиях.

Для Гоббса и Локка общество больше не было «органическим» порядком, характеризваемым окончательной реализацией его сущности. Это была конструкция, искусственное тело, изготовленное по контракту – фундаментальный принцип этого нового буржуазного естественного закона в убеждении, что история и общество могут планироваться и формироваться субъектом. Попытка Локка сохранить внесоциальное измерение «естественного» человека с помощью прав человека обречена на провал с самого начала, а конструкции, которые он выводит исключительно из разума, постоянно подавляются социальной динамикой. Именно потому, что буржуазное естественное право твёрдо установило неотъемлемые права личности (права, которые, как считается, существуют за пределами любого социального определения), оно подготовило почву для своего собственного отрицания. Именно потому, что он провозгласил, что общество состоит из изолированных индивидов, буржуазный естественный закон положил начало той дина-

мике, которая в конце концов безжалостно принесла индивида в жертву абстрактной социальной структуре. Реальность буржуазного естественного права – это не личность с его правами, а наоборот, это общество, которое поставит человека перед своим барьером, и об этом много писали и продолжают писать.

Тем не менее, Локк, отец доктрины современных либеральных естественных прав в духе Декларации ООН 1948 г., известный критикой аристотелевской схоластики, не может дать этим естественным правам эссенциалистско-телеологическое обоснование и поэтому вынужден напрямую апеллировать к воле Бога. Локк утверждает, естественный закон не «насаждён природой всем людям». [6] Если бы он был имплантирован в человеке или был бы врожденно познаваемым, тогда естественный закон будет открыт для возражения, что он не может существовать, если он не будет общепризнан. Именно это возражение Локк выдвигает против доктрины врождённых моральных законов. Если есть врождённые законы природы, то они должны быть интуитивно известны всем. Если они известны всем, то они должны быть объектами всеобщего согласия. Локк отрицает, что законы природы или практические принципы самоочевидны, общеизвестны или единогласно согласованы, настаивая на том, что они известны только после должного использования разума и, следовательно, не являются врождёнными. Из утверждения, что закон открыт естественными способностями человека, не следует, что он известен всем, поскольку не все люди обязательно пользуются этими способностями.

Локк проводит аналогию с геометрией, говоря, что свойства фигур и чисел познаются всеми в свете природы, но из этого не следует, что каждый человек является геометром.

Для Локка моральные принципы не являются объектами всеобщего согласия, при этом они не известны интуитивно. Из этого он не заключает, что никаких моральных принципов, основанных на разуме, не существует, а только то, что такие принципы не являются «врождёнными». Если естественный закон является чем-то доступным для разума независимо от какого-либо знания о Боге, тогда как он известен как закон, то есть как авторитетная заповедь, которая обязывает совесть и санкционируется? Локк уточняет этот вопрос, следуя примеру Гоббса, утверждая, что не существует обязательного и безусловно желаемого, которое мы можем познать, кроме инстинкта или закона самосохранения. Этот закон является обязательным или, скорее, по своей сути действенным; он эффективен независимо от того, знаем мы это как закон или нет. Помимо этого фундаментального и неоспоримого блага, люди законно расходятся во мнениях о том, что они считают

благом для человека. Такие концепции различаются, потому что люди находят приятными и удовлетворяющими разные вещи.

Таким образом, Локк закладывает основу современного либерализма, отрицая, что какой-либо человек знает больше, чем другой, о человеческом благе: мы все равны в политически значимом аспекте, потому что никто не может претендовать на большее знание о человеческом благе, чем кто-либо другой. Следовательно, концепция закона и естественного закона меняется: она больше не направляет человека к какому-либо телосу или осуществлению человеческой природы или человеческого сообщества, потому что ни одно из них не является достоверно познаваемым. Позитивное право скорее должно быть нацелено на то, чтобы позволить людям в соответствии с их естественными правами следовать многим концепциям хорошей жизни. Если все концепции стремления к счастью относительно в том, что касается любого объективного определения, только общество, которое признаёт этот факт и основано на нём, является хорошим обществом. Хорошее общество будет таким, которое позволяет каждому гражданину выбирать свой собственный образ жизни, совместимый с тем, что другие делают то же самое.

Доктрины синдерезиса Тома Аквината и *lutf* аль-Джассаса отвергаются окончательно. Локку было необходимо отказаться от томистского взгляда на закон природы, потому что последний выводил закон природы из человеческих склонностей. Локк искал теорию, совместимую с падшей природой человека. Человек по своей природе склонен не к добру согласно разуму, а к добру и злу, понимаемыми как удовольствие и боль. Локк основывает свои немногочисленные законы природы на Боге и человеческом разуме, но не на человеческих склонностях. Таким образом, ему удаётся согласовать естественный закон с кальвинистско-пуританской верой в неисправимую падшую природу человека. Для Локка греховность человека не означает порочности разума, поскольку последний способен познать Бога и Его закон. Это означает, что рациональности и нравственной добродетели недостаточно, чтобы побудить людей к правильному действию. Джон Локк убедил следующее столетие, эпоху Просвещения, что человеческое понимание является единственной основой рационального, безоговорочно считая, что человек, который чувствует и думает, является единственной гарантией рациональности вселенной.

Рождение современного правового позитивизма, безусловно, во многом обязано отрицанию Дэвидом Юмом рационалистической теории и её логических следствий. Юм считал, что в эволюции человеческих сообществ естественно, что развиваются определённые конвен-

ции, законы и институты, охватывающие такие вопросы, как ограничение насилия, защита собственности и ограничения различных форм обмана и злоупотребления доверием; естественно, что появляются институты с функцией вынесения суждения о предполагаемых нарушениях этих основных требований к поведению. Принимая во внимание обстоятельства человеческого существования и фундаментальные черты человека, кажется оправданным поддерживать и развивать законы и институты, которые, таким образом, естественным образом были разработаны. У людей есть основания иметь и сохранять эти законы и институты. В обычном смысле слова «разумный» их разумно иметь. Однако, с другой стороны, как сказал Юм, хотя такие законы и институты разумны, хотя и люди разумны, чтобы их соблюдать и поддерживать, «человеческий разум» – это не способность, которая раскрывает их или устанавливает их «истину». Наше согласие с такими законами и институтами в конечном счете коренится в «страстях», как их называл Юм. Как он выразился, «хотя правила справедливости искусственны, они не произвольны» [7]. Согласно Юму, этот последний анализ представляет собой сложную и трудную задачу [8].

Таким образом, в своих простейших и наиболее радикальных формах правовой позитивизм проистекает из простой пары простых отрицаний: между моралью и позитивным правом существует не концептуальная, а случайная связь, и ни моральные принципы, ни позитивные законы не являются избавлением от разума. К этому добавляется утверждение: человеческие законы проистекают из человеческих социальных практик, являются их отражением и обеспечивают надлежащее поведение. Как следствие первоначальных отрицаний: они ограничены априорными рациональными требованиями. Реализация естественного права стала функцией разума человека, а не целью интегрированного общества. Требовался лишь еще один шаг, чтобы разрушить старую юриспруденцию, и апостолы Французской революции позаботились о его осуществлении. Связь между существующей и нормативной моралью, которую так тщательно соблюдали от греков до средневековья, была разорвана. Вместо того, чтобы различать тень универсальной истины даже в частном, революция представила интеллектуальную конструкцию, в соответствии с которой должна была быть изменена вся реальность. Естественное право больше не было одновременно имманентным и трансцендентным по отношению к миру, но выступало против него как упрек всем существующим условиям. Рационалисты предполагали универсальные и неизменные права для всех людей, часто противоречащие существующим социальным условиям.

Естественное право как право субъективное, не имеющее ничего

общего с объективным метаправом, стало модным среди профессоров юриспруденции прав человека, и это понятие появляется в «Энциклопедии прав человека» на тысяча девятьсот страницах, самом подробном из имеющихся справочников [9]. Светский, субъективный вариант политизированного «естественного права» определяется Майклом Игнатъеффым следующим образом: «Конституции не создают наши права, они признают и кодифицируют те, которые у нас уже есть и обеспечивают средства для их защиты. Мы уже обладаем нашими правами в двух смыслах: либо потому, что наши предки обеспечили их или потому, что они присущи самой мысли о том, что есть человек». И далее: «Такие неотъемлемые права будут включать в себя право не подвергаться пыткам, насилию, избиению, или страданию от голода. Эти неотъемлемые права мы теперь называем правами человека, и они имеют силу независимо от того, признаются ли в законодательстве нациигосударства. Таким образом, права человека могут быть нарушены, даже если не нарушается ни один государственный закон» [10]. Но эта «процедура» волей-неволей ставит под сомнение их «естественность» и вводит элемент человеческой субъективности – зачем законодательно закреплять, что солнце встает на востоке, если это объективный факт, не зависящий от человека?

Право на что-то – это право требовать, а требуют обычно то, что приносит выгоду, и вселенная атомизированных индивидов стремящихся получить выгоду каждый за счёт каждого до ужаса напоминает естественное состояние людей Гоббса до договора о слиянии в искусственном монстре-государстве, и Левиафан теперь символизирует интеграцию отдельных индивидуумов в единую систему, которая сама состоит из мини-левиафанов – самодостаточных индивидов, правда, находящихся в состоянии перманентного страха взаимного истребления. Это расчётливое животное, лишённое всяких моральных рефлексов, становится для консерваторов не менее, чем для либералов, основанием и мерилом юриспруденции.

Для Конституции США государство является лишь средством лучшей защиты естественных прав человека. «Гражданин» был не более чем «юридическим лицом», средством, предназначенным для достижения этой цели. Однако гражданин как таковой – не более чем пустая организационно-правовая форма. Чтобы придать этому «защитнику» какое-то значение, легитимность, мужчин и женщин нужно было обучить, внушить и запрограммировать на безусловную лояльность государству, его законам и его «общей воле». Согласно республиканской философии, только государство могло и должно обеспечивать такое обучение. Но что это был бы за либерализм, который сместил роль

государства с защиты естественных прав на формирование умов людей? Идея о том, что теории и социальные организации являются человеческими конструкциями, которые поэтому должны подвергаться строгой критике, уступила место идее о том, что человеческие индивиды являются теоретическими или социальными конструкциями, не имеющими собственной реальности. В конце-концов философия – некогда искусство диалога в критическом поиске истины – превратилась в простой «монолог», банальное стремление ни к чему конкретному.

Отрицание естественного права имеет свои последствия. Если порядок человеческого мира не должен определяться естественными различиями в мире отдельных людей одного и того же вида, он должен определяться искусственными различиями, порожденными пристрастными идеологиями. Если порядок не должен определяться свободой и равенством, он должен определяться рабством или неравенством. Если правильные отношения «Я» к «Другому» не являются симметричными, взаимными и горизонтальными отношениями *ius* или отношениями Завета, они должны быть асимметричными, гегемонистскими и вертикальными отношениями командования и повиновения. Если межличностные отношения не должны основываться на уважении к другим, то есть на справедливости, то они будут основаны на неуважении и несправедливости. Естественный мир свободных и равных людей, преследующих свои естественные интересы, является саморазрушительным: среди конкурирующих людей ни один не может быть удовлетворён. Свобода одного человека – рабство следующего человека; естественное право человека на власть, осуществляемое одними, может поработить других. По-видимому, большинство уже отказалось от относительного субъективного объективизма, т. е. реальности личности, философии естественного права в пользу относительного к ситуации субъективизма, который превращает удовлетворение субъективного желания в один моральный абсолют. Также нельзя найти помощи в соглашениях о взаимном уважении, в договорах, обещающих самоограничение, или в обещающих повиновение пруденциальных правилах «просвещённого» личного интереса (19 «естественных законов» Гоббса в «Левиафане», главы XIV-XV). Без публичной власти и суверенного принуждения – без «меча» – все договора всего лишь слова, которые вообще не гарантируют никакой безопасности.

Субъективные права человека по сути провозглашаются новой религией нового божества – Человека, и становится возможным новый крестовый поход против неверных. Сегодняшняя политика говорит о естественных правах, и естественные права как аксиомы играют важную роль в идеологических спорах. Они доминируют в дебатах об

«фундаментальных ценностях» и «неотъемлемых правах». Они определяют конституционно-политические конфликты и научный дискурс относительно «кризисов легитимации». Трибуналы, международные конференции и декларации, касающиеся основных прав человека, следуют друг за другом. Вряд ли сегодня государство осмелится принять конституцию, не представив её в качестве истинного и неприкосновенного гаранта прав человека; Едва ли можно найти президента и премьер-министра, который время от времени не бичевал бы в пламенных речах нарушения основных прав в других странах, защищая при этом свою собственную практику. Естественный закон, во имя которого древние философы протестовали против социального неравенства и господства богатых, стал ничем иным как центральным идеологическим оружием в повседневной политической борьбе, который, как замечает Эрик Вольф, вызывает двойственные чувства, ««проблемное» ощущение чего-то, что не может быть определено, ускользает от каждой попытки однозначного определения, сопротивляется любой воле классификации» [11].

Однажды утвердившись в своей исключительной легитимности, идея прав имеет тенденцию становиться пустой формой в поисках своей материи, и всё, буквально всё может стать материей для этой формы. Любые и все аспекты человеческой жизни, от самых очевидных до самых сокровенных, отныне открыты для законных претензий. Бесконечно сложная и разнообразная архитектура жизни отдана на откуп безразличной к этой сложности идее естественных прав человека. Провозглашать права человека совершенно неопределённым и активно сопротивляющимся чёткому ограничению способом – значит предоставлять любому формальное разрешение требовать всё, что в человеческом мире он считает своим правом. И почему бы каждому не требовать своего права на все вещи, раз все вещи объявлены делом прав человека? Таким образом, *jus in omnia* Гоббса как причина естественного состояния человечества как войны всех против всех, которое не могло найти смысла в этом состоянии, где всё было ещё неопределённо, находит особенно обширный и беспокойный смысл в новом режиме прав, поскольку *jus omnium in omnia* (право всех на всё) переданы все определения, все качества, все аспекты реально существующего мира. Все конкретно-человеческие формы, идёт ли речь о нации, семье, университете или о каком-либо учреждении, защищающем и производящем определённое человеческое благо, подчиняются притязанию, которое не заботится о соразмерности или разумности, потому что оно получило неограниченную легитимность заранее. Для того чтобы придать хотя бы минимальное правдоподобие этой гипотезе или постулату

о человеке, определяемом как существо с правами, теоретики современных естественных прав должны были придавать большое значение некоторым чертам естественного состояния, понимаемом как *bellum omnium contra omnes*. В самом деле, в такой ситуации на практике было бы довольно сложно обвинить кого-либо в каком-либо совершенном им действии и тем самым оспорить его «право» поступать таким образом, поскольку он всегда мог более или менее правдоподобно сослаться на оправдание законности самообороны.

На знаменитую реплику Жозефа де Местра о том, хотя он встречал много людей в своей жизни – французов, итальянцев, русских и других – но никогда не встречал просто Человека («Конституция 1795 года, – писал он о Конституции Франции, – как и её предшественницы, была создана для человека. Но ничего подобного человеку в мире нет. За свою жизнь я повидал французов, итальянцев, русских и других; благодаря Монтескье я знаю также, что «можно быть персианином». Что же до человека, то я заявляю, что никогда в жизни его не встречал; ежели он и существует, то мне он остался неизвестен») [12], Майкл Игнатъефф с изрядной долей священного пафоса в духе Огюста Конта (Конт провозгласил «Человека» *un nouveau Dieu* – новым Богом [13] отвечает следующим образом: «Мы встретили Человека. Он – это мы. Права человека получают свою силу в нашей совести из чувства, что мы принадлежим к одному виду, и что мы узнаём себя в каждом человеке, которого встречаем».

Как считает Джон Роулз, права человека чрезвычайно важны в теории, потому что они ограничивают суверенитет государств в том, что они могут делать со своими народами [14]. Нарушение прав человека является единственным оправданием военного вмешательства, помимо самообороны, после того как дипломатические и экономические санкции оказались безуспешными. А что если какое-либо несчастное государство не взяло на себя в своём законодательстве обязательство по обеспечению провозглашённому Всеобщей декларацией прав человека права на надлежащий «медицинский уход» ввиду невероятной скудости ресурсов и весьма незначительной базы налогообложения? Любой человек должен чувствовать и знать, что так как «мы принадлежим к одному виду» убивать своего собрата по виду недопустимо, и действительно, за исключением членистоногих и рыб, представители млекопитающих (за исключением волков) этим не занимаются. И, тем не менее, после включения в скрижали Завета заповеди «Не убий!» количество убийств отнюдь не уменьшилось. По словам известного датского юриста Альфа Росса, «...текст Декларации в некоторых моментах является настоящим шедевром неискренности, включая

намеренно вводящие в заблуждение формулировки и плохо замаскированные лазейки для поспешного отступления» [15] и страдает от такого словоблудия, недостатка информации и искренности.

Возникает ряд простых вопросов, на которые теология субъективных естественных прав не дала и, возможно, не сможет дать ответы: если сама природа или природа человека изначально предзадана в структуре универсума и как закон стоит над всеми позитивными установлениями, то каково содержание этого так называемого закона? Если естественные права в универсуме господствуют абсолютно, то чем объяснить, как спрашивали гностики, очевидную несправедливость в мире? Проблемы теодицеи встают перед теорией субъективных естественных прав также неизбежно, как и перед «чистой» теологией. Майкл Перри один из многих, которые считают, что то, что личность человека «священна», является «важной, даже основополагающей» составляющей идеи прав человека, которая «неизбежно религиозна», даже если это, возможно, «создаёт проблему для светских энтузиастов прав человека» [16]. Мифическая и постоянно меняющаяся концепция эффективности присутствует повсюду; справедливость – когда-то определяющая характеристика экономических (в отличие от преступных или политических) действий – нигде не встречается, и далеко не ясно, можно ли рассматривать транснациональные корпорации как соответствующие требованиям подобного естественного права. Однако транснациональные корпорации и некоторые из наиболее важных финансовых институтов в современном мире представляют собой удобные средства для сокрытия того, что люди делают друг с другом, – для экстернализации издержек и использования общих ресурсов, созданных политическими институтами государств, не во благо этих институтов.

Миф как форма мышления вытекает из того, что человек всё далёкое, неизвестное и труднопонимаемое воспринимает по аналогии с близким, знакомым и понятным. Данное филогенетическое состояние, имеющее жизненно практическое и эмоциональное значение, совпадает с состоянием онтогенетическим: ребёнок воспринимает мир по аналогии со своими желаниями и действиями, своим опытом социальных связей и обращения с вещами. Именно эти представления, упрощённые, редуцированные, знакомые из близлежащего опыта, проецируются на внешний мир, универсум, вновь возвращаются к человеку в виде «божественного предначертания», абсолютной нормы и масштаба для всех действующих в обществе позитивных правил поведения. Таков, по мнению Эрнеста Топича, по своему происхождению первоначальный миф о естественном праве, созданный специально для нормативной сферы общественной жизни. [17] Но если изначально понятие «ес-

тественный» обозначало что-то первоначальное, исходное, подлинное, объективное, не являющееся делом рук человека, существующее само по себе и для себя или гармоническую целостность и ценность всего сущего, то позже оно используется для обозначения высшей самооценности самого человека, который сам, творящий самого себя, не может быть «естественным» никоим образом.

Насколько естественно право собственности, право владеть чем-либо? Для первоначального человеческого стада естественным было отсутствие собственности в её сегодняшнем индивидуальном смысле. Является ли естественным право человека на своё собственное тело, и свободен ли он себя убить, не причинив страданий любящим его, или обязан ли кто-либо другой не убивать его? Неестественно и право собственности, и неестественны все другие права, приписываемые человеку. Ни у одного человека нет естественной обязанности не посягать на чужую собственность, не отнимать чьей-то жизни или не наносить увечий кому-то, и это понимание быстро приходит к фанату «Челси», находящемуся исключительно в окружении нетрезвых фанатов «Арсенала». Эти обязанности могут быть только неестественными, навязанными религией или государством, и говорить о естественных религии или государстве будет признаком полнейшего бреда.

Все права, в том числе и право собственности, есть только возможности, вероятности, которые могут быть реализованы только в том случае, если тебе это позволят сделать другие; они все пребывают в потенции, и поэтому все права человека как зависящие от действий других людей не могут быть признаны врождёнными и естественными и замкнутыми исключительно на их носителе. Ты владеешь чем-то, пока другие позволяют тебе этим владеть и, возможно, твоё личное естественное состояние – это не иметь собственности вовсе, не выражать своего мнения, вечно находится в замкнутом пространстве, но в этом случае ты становишься не вполне человеком. И это верно, и степень твоей человечности зависит от отношения к тебе других, от их разрешения быть человеком, и иных правил, кроме признаваемых ими для себя обязательными для следования, попросту не существует, и без них, и даже с ними вся жизнь людей есть стремление обрести контроль друг над другом, по возможности тотальный и неограниченный во времени.

Помимо договора любое юридическое право самопроизвольно возникает только из деликта (*delictum privatum* или *delictum publicum*), да и то если это предусмотрено в законе государства; абстрактных самозарождающихся и самовозникающих прав без корреспондирующих им обязательств других, не связанных с гарантированным властью,

над которой у отдельного человека нет власти, возмещением ущерба или угрозы нанесения ущерба, не существует. Каждому, принявшему на себя юридическое обязательство, всегда предстоит лицо заинтересованное, обладающее правом требования, правомочное лицо. Термин «право» применительно к человеку обозначается на азербайджанском языке двумя понятиями: haqq и hügug. Последнее понятие не означает «права» с корреспондирующей ей чьей-то обязанностью, но haqq – это право, на

Сегодняшнее понятие неотчуждаемых природных прав человека в свете Декларации ООН 1948 г. наполняется смыслом лишь после признания за ним статуса полностью самостоятельной и автономной сущности, способной предъявлять права всем, кому это возможно, и человеку мучительно трудно признать, что единственное право, которым он обладает в отношении себе подобных, состоит не в требовании чего-то, что другие обязаны сделать, ибо любому праву корреспондируется соответствующее обязательство, а в праве попросить о содействии, что, согласитесь, разные вещи, и вся философия монотеизма, как мы видели, строится на этом – а именно на эмоциональных милосердии и сострадании, а не на brutальном требовании чего-то; человек обязан сострадать и сопереживать, что к правам человека не имеет никакого отношения (право требовать сострадания?).

Смысл приписывания «естественных» прав людям состоит в том, чтобы приписать им своего рода «суверенитет» над их моральным миром. Активные естественные права должны быть независимыми от законов, поскольку в противном случае у людей не было бы выбора для их осуществления, поскольку люди были бы обязаны делать это по закону. Таким образом, права основаны не только на факте индивидуального владения (что было определяющей чертой субъективного права), но и на более требовательном условии основополагающего верховенства: в этой модели права стоят на первом месте, а отношения между правами и законами являются перевернутыми. Законы действительно постольку, поскольку соответствуют этим правам. Современные теоретики прав человека перестали основывать свои теории прав на концепциях всеобщей справедливости, но выводили права из умозрительно приписываемых качеств личности. Субъективное моральное право у кого-то возникает после того, как другой чувствует перед ним свою моральную обязанность по совершению определённых действий, и ни один закон ни одного парламента мира, в отличие от деликта, не может регламентировать сферу, именуемую совестью человека, заставив её испытывать угрызения без угрозы наказания. Мораль – *ab agenti* – лишает права, а право – *ad alteram* – управомочивает другое лицо.

Беспомощный человеческий детёныш, появившись на свет, не привносит в это мир с собой никаких врождённых прав, и он защищён лишь благодаря моральным обязательствам перед ним родивших его, от которых порой родители и отказываются. Ведь любые обязательства предшествуют правам, и без обязательства государства предоставить социальное жильё нет никакого права на это жильё.

Отказ от естественного права трагичен как капитуляция перед ограниченностью и конечностью всего человеческого, ибо человек отказывается от вневременных идеалов, которые составляли основу смысла его жизни. Политики США и Великобритании в своё время возглавили режим военных и экономических санкций против Ирака для сдерживания «угрозы» Саддама Хусейна. Когда по американскому телевидению ведущий спросил Госсекретаря США Мадлен Олбрайт о том, что была ли смерть полумиллиона иракских детей в результате санкций оправданной, она ответила: «Я думаю, что это очень сложный выбор, но мы считаем, что цена того стоит» [18]. В зависимости от того, как мы используем слова, мы постепенно меняем и то, как мы думаем, и, в конце концов, мы также меняем реальность. Здесь вполне уместен вопрос в духе Платона: «Был ли Ирак таким, каким был, потому что Саддам был таким, каким был, или Саддам был таким, каким был, потому что Ирак был таким, каким был?». В 2001 г. исполнительный директор представительства Всемирной организации здравоохранения ЕС подтвердил катастрофичность ситуации, добавив, что «около 800 000 детей в возрасте до 5 лет хронически недоедают» [19]. Подобный чудовищный ответ возможен, и образ Божий был разрушен внутри человечества, оставляя человечество без абсолютной гармонии мироздания, которая не воплотима ни в какой политической программе. Человек в скорбной тирании своего бытия не в состоянии вынести ни абсолютного добра, ни абсолютной истины так же, как и не может создать жизнь, а может лишь отнять её, но иррациональнейшим образом он стремится к бесконечному и абсолютному в жажде познать всю правду жизни и смерти как истину мира, которая вряд ли будет когда-либо доступна простому смертному. Но даже не посещая синагогу, церковь или мечеть, не читая Тору, Евангелие или Коран, человек в этом своём стремлении не может не вести себя по отношению к себе подобному определённым и однородным в любых культурах образом.

Во всех культурах трупы умерших отличают от обычных отходов, с ними прощаются и проводят обряды захоронения, и человек имеет объективное право быть захороненным. Триадные разрешения споров как альтернатива силовому доминированию существуют практически во всех человеческих сообществах, в разнообразии форм, ко-

торые могут быть выстроены по спектру, и человек имеет объективное право быть выслушанным. На одном полюсе континуума находится посредничество, которое исходит из обоюдного согласия спорящих сторон. Посредник стремится помочь спорящим решить свой конфликт, но он не может навязывать решения против воли одной из сторон. На другом полюсе находится решение, которое является обязательным, по крайней мере, для одного из спорщиков, и выносится на основе юрисдикции. В судебном разрешении конфликта судья имеет право принимать обязывающее для сторон решение. Это подразумевает привлечение 1) независимого судьи, незаинтересованного в исходе спора, 2) использующего существовавшие ранее правовые нормы, 3) в состязательном процессе в целях достижения, 4) дихотомического решения, в котором одна из сторон, получает своё законное право, а другой в праве отказывается. Триада, однако, содержит нестабильность, парадокс или диалектику, которая составляет значительную долю из научных споров о природе судов. Когда две спорящие стороны обращаются к третьей, мгновение спустя, когда третий постановляет в пользу одного из двух спорящих, в структуре триады происходит сдвиг, и структура триады воспринимается проигравшим как двое против одного. Обнажается грубый факт доминирующего большинства, которое право, и меньшинства, которое неправо. Значительная часть общего поведения судов во всех обществах могут быть проанализированы с точки зрения попытки процессуально предотвратить разрушение триады в противопоставлении большинства меньшинству.

Плотин, последний из величайших умов античности, за тысячу лет до Аквината говорит, что побуждаемое «естественной необходимостью», к Благу устремляется всё. Существует почти бесконечное множество разнообразий, но за кажущимся бесконечным разнообразием культурных моделей скрывается фундаментальное единообразие. Этого как раз и следовало ожидать: во-первых, потому что все общества состоят из членов одного и того же вида; во-вторых, потому что каждая культура должна обеспечивать одни и те же основные физиологические и психологические потребности людей; и, наконец, потому что организация, функционирование и сохранение обществ сопряжено с одними и теми же основными проблемами во всем мире: дети должны воспроизводиться и воспитываться, должна быть создана какая-то жизнеспособная экономическая система и должен быть реализован некий план для общего блага. Есть много способов сделать такие вещи, но все они должны быть выполнены, и фактический диапазон вариаций кажется строго ограниченным.

Оценивая антропологические данные, профессор Оксфордского и

Кембриджского университетов Чарльз Льюис писал: «Если человек пойдёт в библиотеку и проведёт несколько дней с энциклопедиями по религии и этике, он скоро обнаружит массу единодушия в практическом разуме человека. В вавилонских гимнах, Законах Ману, Книге Мёртвых, литературных сборниках стоиков и платонистов, мифах австралийских аборигенов... он будет открывать для себя монотонное поношение угнетения, убийства, предательства и лжи, превозношение доброты к престарелым и слабым, необходимость милости, беспристрастности и честности. Он может быть немного удивлён (я, конечно, был), что заповеди милосердия встречаются чаще, чем заповеди справедливости, но он больше не будет сомневаться в том, что есть такая вещь, как закон Природы» [20]. Человек имеет объективное право требовать от собеседника правды, ибо язык дан человеку во всех культурах для выражения мыслей, а не для их сокрытия. Могут ли перечисленные выше особенности поведения, существующие во всех культурах, быть объяснены исключительно монотеизмом, рациональностью или результатом естественного отбора? Почему древний человек хоронил своих умерших, или использовал иные погребальные обряды, отличая трупы людей от иного мусора? Почему родные не вернувшегося из штормового моря скорбят, так как нет тела для предания земле? Почему человек, веря в бессмертие своей души, знал, что без погребения нет и воскресения? Мы не можем чисто умозрительно уменьшить бесчеловечность человека по отношению к человеку. При отсутствии естественного закона мы можем стать множеством Каинов, и рука каждого человека может быть поднята на другого. Приемлем ли поспешный вывод войск американцев из Афганистана в августе 2021 г., когда продолжением своих жизней тысячи честно работавших на США афганцев стали обязаны усмотрению их врагов, членов движения «Талибан»? В конце концов права человека вырвались из своего давнишнего подчинения объективным моральным ограничениям естественного права и сами стали морально основополагающими, первичной и основной моральной чертой человечества, учение о правах стало, конечно, законченным, и окончательно сформировалась новая модальность этического мышления.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ Вера в то, что нравственная жизнь состоит в преследовании определённых целей, поставленных человеческой природой, была дискредитирована многочисленными факторами модерна, в том числе упадком аристотелевской науки, которая представила метафизическую схему природы, цели и желания, на которой это моральное видение покоилось; растущее влияние школ, расходящихся с ари-

стотелизмом; и последствия великих социальных и политических потрясений того времени. На теоретическом уровне человеческая природа стала рассматриваться как слишком неопределённая и случайная, чтобы служить основой морали, и без каких-либо оснований в человеческой природе кажется бесполезным искать общую мораль в кажущемся бесконечным разнообразии человеческих желаний. В отсутствие концепции человеческой природы, которая бы упорядочивала эти желания, разнообразие концепций человеческого завершения неизбежно, и поэтому моральные разногласия по поводу любого блага как цели не могут быть рационально разрешены. Между тем, на практическом уровне кровавые конфликты, сопровождавшие попытки навязать концепции блага силой, заставили людей искать моральную основу для общества, которая не опиралась бы на какие-либо такие концепции. Результатом всех этих процессов стало то, что основные моральные принципы, обеспечивающие единство общества и обеспечивающие основы политического строя, теперь должны были быть сформулированы независимо от концепций блага. Задача теперь состояла в том, чтобы ответить на вопрос: как понимать социальное единство, учитывая, что не может быть общественного согласия по поводу одного рационального блага и необходимо принять множество противоположных и несоизмеримых концепций как данность?

Для граждан либеральных демократий моральное несогласие ставит серьёзный вопрос: как могут люди, которые так глубоко не согласны по стольким моральным вопросам, сформировать политическое общество на иных основаниях, чем принуждение? Трудно представить, как возможен стабильный и справедливый общественный порядок без определённого согласия по таким фундаментальным вопросам, как достоинство человеческой жизни, порядок супружеских и семейных отношений и основные правила экономической деятельности. В отсутствие морального согласия эти вопросы, как кажется, должны решаться на чисто политических основаниях: либо постановлением государства, либо властью большинства, либо влиянием групп интересов. Первый вариант противоречит самой идее либеральной демократии, исключаящую любую подобную роль государства. Что касается второго варианта, когда такая власть или влияние осуществляется большинством или группами интересов помимо общественного согласия, это обычно указывает на коррупцию либеральной демократии. По этим причинам либералы от Джона Локка до Джона Роулза считали, что либеральный политический порядок зависит от широкого консенсуса, поддерживающего моральные принципы, лежащие в основе основных социальных и политических институтов.

Однако, моральная основа современной либеральной демократии парадоксальна (если только это можно назвать моралью): большинство эгалитарных либералов считают, что люди имеют лишь фундаментальный интерес в автономии, стандартно понимаемой как способность к формулированию собственной концепции блага и защиту их государством от вмешательства в их личную жизнь. Они также утверждают, что автономия порождает другие интересы, такие как свобода слова и собраний, и что эти интересы достаточно важны, чтобы быть защищены правом именно потому, что они должны способствовать тому, чтобы люди оставались автономными, и что интерес в автономии людей должен быть защищён в равной степени. Большинство из них утверждают, что только эти права должны быть конституционализированы, то есть они должны быть закреплены в конституции, подлежать строгой процедуре изменения и защищены судебно.

ЛИТЕРАТУРА

1. Shepard, M.A., William of Occam and the Higher Law, *American Political Science Review*, Vol. 26, 1932, pp. 1005-1023
2. Weber, M, *Economy and Society*, Berkeley: University of California Press Hittinger, R., 2003, *The First Grace: Rediscovering the Natural Law in a Post-Christian World*, Wilmington: ISI Books, 1978
3. Posner, R.A., *Economic Analysis of Law*, N.Y.: Aspen Law and Business, 1998
4. Sigmund, P.E., *Natural Law in Political Thought*, Cambridge: Winthrop Publishers, 1971
5. Locke, J., *Essays on the Law of Nature*, London: Oxford University Press, 1954
6. Locke, J., *Two Treatises of Government*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988
7. Hume, D., *A Treatise on Human Nature*, (Ed. L.A.Selby-Bigge), Oxford: Oxford University Press, 1978
8. Hume, D., *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, Oxford: Oxford University Press, 1998
9. Lawson, E., *Encyclopedia of Human Rights*, Abingdon: Taylor and Francis, 1996
10. Ignatieff, M., *The Rights Revolution*, Toronto: House of Anansi Press, 2007
11. Wolf, E., *Das Problem der Naturrechtslehre*, Karlsruhe: C. F. Müller, 1964
12. Maistre, J. de, *Oeuvres complètes*, Vol. I, Lyon: Vitte et Perrussel, 1884
13. Comte, A., *Plan of the Scientific Operations Necessary for Reorganizing Society*, in *Auguste Comte, A., Comte and Positivism: The essential writings*, (Ed. Lenzer, G.), N.Y.: Harper and Row, 1975
14. Rawls, J., *The Law of Peoples*, Cambridge: Harvard University Press, 1999
15. Ross, A., 1963, *De Forenede nationer – Fred og Fremskridt*, Copenhagen: Nyt Nordisk Forlag og Arnold Busck, 1963
16. Perry, M.J., *The Idea of Human Rights, Four Inquiries*, Oxford: Oxford University Press, 1998
17. Topitsch, E., *Sozialphilosophie zwischen Ideologie und Wissenschaft*, Berlin: Luchterhand, 1966
18. Pilger, J., *Iraq: Paying the price* » NYpress, 2000

19. Kreisel, W., WHO, Health Situation in Iraq, February 26, Brussels, 2001.
20. Lewis, C. S., The Abolition of Man, New York: Macmillan, 1947
21. Lewis, C. S., Poison of Subjectivism. Christian Reflections, Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1995

TƏBİİ HÜQUQUN İNSAN HÜQUQLARINA AZALMASI

L.Ş. ƏLİYEVƏ

XÜLASƏ

Bu məqalə təbii hüquq nəzəriyyəsinin əsas məsələlərindən bəhs edir. Təbii hüquq insan təbiətinə və kainata xas olduğuna inanılan əxlaqi prinsiplər toplusuna aiddir. Bu prinsiplər universal hesab olunur və mədəniyyətindən, dinindən və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün insanlara şamil edilir. Təbii hüququn qədim Yunanıstana qədər uzanan uzun və zəngin tarixi var. Təbii hüquq haqqında esselər bu anlayışın zamanla necə inkişaf etdiyini, müxtəlif mədəniyyətlərdəki mənasını və dövrümüzdə aktuallığını araşdırmağa və anlamağa kömək edir. Təbii hüquq fəlsəfənin əsas anlayışıdır. Bu məqalə təbii hüququn fəlsəfi əsaslarını, onun digər fəlsəfi anlayışlarla əlaqəsini və müasir fəlsəfi diskursa necə təsir etdiyini araşdırır.

Açar sözlər: təbii hüquq, pozitiv hüquq, hüquq, qanunun aliliyi, insan təbiəti, əxlaq, ədalət, təbii qanun, ilahi qanun

REDUCTION OF NATURAL LAW TO HUMAN RIGHTS

L.Sh.ALIYEVA

SUMMARY

This article discusses the main issues of the theory of natural law. Natural law refers to a set of moral principles believed to be inherent in human nature and the universe. These principles are considered universal and apply to all people regardless of their culture, religion or nationality. Natural law has a long and rich history dating back to Ancient Greece. Essays on natural law help to explore and understand how this concept has developed over time, its meaning in different cultures, and its relevance in our time. Natural law is a fundamental concept of philosophy. This article explores the philosophical foundations of natural law, its relationship with other philosophical concepts and how it affects modern philosophical discourse.

Keywords: natural law, positive law, law, rule of law, human nature, morality, justice, natural law, divine law

UDK 340.5**HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİNİN NEQATİV TƏZAHÜRLƏRİNİN
ARADAN QALDIRILMASI****İ.H.CƏFƏROV***Bakı Dövlət Universiteti**cafarov_ilyas@mail.ru*

Məqalədə ən əvvəl qeyd olunur ki, yetkin hüquq düşüncəsi ictimai münasibətlərin səmərəli tənzimlənməsinə müsbət təsir göstərir – hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Məqalədə bildirilir ki, cəmiyyətdə ikili dəyərlər mövcud olduqda hüquq öz həqiqi dəyərini itirir və onun vasitəsilə bütün şəxslərin tələbatlarını ödəmək mümkün olmur. Qeyd olunur ki, hüquq düşüncəsinin inkişafında maneə olan əsas meyl bəzi insanların davranışında zamanın və cəmiyyətin tərəqqisinə cavab verməyən neqativ xarakterli “sosial təcürübə”nin yer tutmasıdır. Bu “təcürübə”yə müvafiq olaraq, üstünlük birbaşa hüquqa deyil, məhdud sosial qrup dairəsində yayılmış davranış nümunələrinə verilir.

Müəllif xüsusi qeyd edir ki, ölkədə aparılan hüquqi islahatlar dərinləşdikcə hüquqa neqativ münasibət bəsləyən şəxslərin dairəsi də daralır.

Açar sözlər: hüquq, şüur, davranış, tənzimləmə, sistem, mentalitet, cəmiyyət.

Müasir dövrdə təkmil hüquq düşüncəsi əhəmiyyətli ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə böyük təsir göstərir, cəmiyyətin vəhdətinin təmin olunmasına, hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə yardım edir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət quruculuğu uğurla həyata keçirilir. Bu hal qəbul olunan çoxsaylı normativ hüquqi aktların səmərəli icrası üçün habelə sınavlı vətəndaşların hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini ehtiva edir. Vətəndaşların Konstitusiyaya və qanunlara hörmət ruhunda tərbiyə edilməsini, hər bir kəs tərəfindən hüquq normalarına şüurlu surətdə əməl edilməsini Azərbaycan dövlətinin hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsinin mühüm şərti kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Şübhəsiz, yüksək hüquq düşüncəsi hüququayğun davranışı şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Mənəvi düşüncə şəxsin davranışının motivasiyasına mühüm təsir göstərdiyi halda, hüquq düşüncəsi bu təsiri daha da gücləndirir. Bu zaman hər bir kəs seçilən davranış qaydasını yalnız əxlaq nor-

malarına zidd olub-olmaması baxımından deyil, həm də hüquq normalarına uyğun olub-olmaması nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirir. Başqa sözlə, pozitiv hüquq düşüncəsinin mövcudluğu hüquq subyektini hüquq pozuntusundan çəkindirir, onun hüququayyğun davranışını şərtləndirir.

Cəmiyyətdə sağlam hüquq düşüncəsinin mövcudluğu habelə dövlət hakimiyyətinin möhkəmliliyinin, siyasi və hüquqi sistemlərin effektiv fəaliyyətinin əsasıdır. Hüquq düşüncəsi öz inkişafında əvvəlki dövrün nailiyyətlərini tamamlayır və nisbi müstəqilliyi ilə səciyyələnir. Bununla yanaşı, hüquq düşüncəsi özündə aşağıdakı əlamətləri təcəssüm edir:

- obyektiv şəraiti adekvat deyil, yalnız təqribən düzgün əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir;

- öz inkişafında yalnız maddi əsasların deyil, həm də tarixin olduqca mürəkkəb və son dərəcə müxtəlif sosial hadisələrin (siyasətin, əxlaqın, elmin, mədəniyyətin və s.) təsirinə məruz qalır;

- hüquq düşüncəsi köhnə hüquq düşüncəsinin üzərində yaranır, onları daim yeniləmək yolu ilə dəyişir, inkişaf edir;

- şüurun istənilən forması ya irəliyə baxaraq, ya da gərəklilikdən geri qalaraq ondan aralana bilir;

- hüquq düşüncəsinin özü həyatın maddi formalarının inkişafının gedişinə əks təsir göstərə bilər.

Kütlələrin mənəvi təcrübəsi olaraq hüquq düşüncəsi hüquqi baxışlarda, etiqadlarda, hərəkət motivlərində, qiymət, vərdiş, emosiya, norma və münasibətlərdə ifadə olunur, mənəvi əlaqə və münasibətlərin məzmununu təşkil edir. Əksətdirmə prosesi müəyyən dərəcədə sərbəst düşünən ayrı-ayrı şəxslərin şüurunda baş verir. Bununla yanaşı, cəmiyyətdə insanların və onların mənəvi yaradıcılıq məhsullarının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində ictimai ideyalar, nəzəriyyələr, təlimlər, dəyərli ümumiləşdirmələr, göstərişlər yaranır ki, bunlar da fərdin şüuruna münasibətdə obyektiv amil kimi çıxış edir.

“Həm subyektiv, həm də obyektiv mənada hüquq düşüncəsi həmişə neqativ hallarda, yəni hüquqi normaların pozulma təhlükəsi yarandıqda aktuallaşır” (1, 47). Hər bir fərdin hüquq düşüncəsi sosial amillərin, ictimai münasibətlər sisteminin, onun daxil olduğu normativ dəyərin, ictimai praktikanın təsiri altında formalaşır. Bunlar onun hüquq düşüncəsinin ictimai xarakterini müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı, fərdin hüquq düşüncəsi birbaşa onun həyat şəraitinin təsir obyektidir, məhz həmin şəxsin strukturunun tamlığını əks etdirir, onun özünəməxsusluğu və təkrarolunmazlığını ifadə edir.

Hüquq düşüncəsi çoxsaylı zahiri amillərə münasibətdə nisbi müstəqildir, uzun zaman kəsiyində dəyişilməz qalan bir təzahürdür. Konseptual baxımdan belə bir məqama diqqəti yönəltmək lazımdır ki, hüquq düşüncəsi hüquq sisteminin mənəvi əsasıdır və hətta köklü hüquqi islahatlar zamanı hüquq sisteminin sabitliyini təmin edir. Hüquq düşüncəsinə hər hansı for-

mada sabitlik xasdır və bu sabitlik siyasətin və iqtisadiyyatın bütün dəyişiklikləri zamanı hüququn milli ənənələrinin əsası qismində çıxış edən hüquqi təfəkkür tipini canlandırır. İctimai hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyəti hüquqi ənənələrin qırılmaz inkişafını təmin edir, hüquqi varisliyin təminatına çevrilir.

Hüquq düşüncəsində ən mürəkkəb ziddiyyətlərdən biri müasir hüquq düşüncəsi ilə cəmiyyətin köhnə inkişaf mərhələlərindən qalmış hüquq düşüncəsi arasındakı ziddiyyətdir. Bu özünü ən bariz şəkildə ictimai və fərdi nailiyyətlərin, maddi sərvətlərin əldə olunmasına dair bəzi şəxslərdə formalaşmış qeyri-sağlam həyat tərzində göstərir. Belə ki, Rusiyada aparılmış sorğu zamanı 88% insanlar karyera yüksəlişinə və müvəffəqiyyətə aparan ən yaxşı yolu kimi şəxsi əlaqələri qeyd etdiyi halda, respondentlərin yalnız 39%-i nailiyyətin təməlinə gərgin əməyin durduğunu qeyd etmişdirlər (2, 41). Göründüyü kimi cəmiyyətin ayrı-ayrı nümayəndələri tərəfindən müasir hüquq mədəniyyətinin bir sıra mühüm nailiyyətlərinin dərk edilməməsi kütləvi hüquq düşüncəsində arzuolunmaz yayınmalara gətirib çıxarır.

Hüquq düşüncəsində qüsurlu hüquqi görüşləri və təsəvvürləri aradan qaldırmaq məsələsi ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, qüsurlu hüquq düşüncəsini həm mühafizəkar hüquqi ideya və görüşləri dəf etməklə, həm də psixoloji formaların yenidən qurulması ilə aradan qaldırmaq olar.

Müasir cəmiyyətin mənəvi, siyasi və hüquqi həyatı arasındakı ziddiyyətlər onun müxtəlif tərəfləri arasındakı ziddiyyətlərdir. Belə ziddiyyətlərin obyektiv xarakter daşmasının inkar edilməsi ictimai həyatın inkişafının qanunauyğunluqlarının inkarı deməkdir. Nə qədər ki hüquq və siyasət mövcuddur, onlar arasında ziddiyyətlər də mövcud olacaq. Başqa cür ola da bilməz, çünki siyasət və əxlaq, bir qayda olaraq, hüquqdan irəlidə gedir. Buna görə də bunların arasındakı ziddiyyətlərin təsadüfi, cəmiyyətimizə yad bir şey olduğunu söyləmək obyektiv qanunauyğunluqları inkar etmək deməkdir.

Şübhəsiz, cəmiyyətin əsas məqsədi meydana gələn ziddiyyətləri vaxtında üzə çıxarmaq və həll etmək, onların obyektiv mənbələrini tapmaqdan ibarətdir. Müasir şəraitdə Azərbaycan dövləti geniş xalq kütlələrini, mü-təxəssis-alimləri, praktiki işçiləri hüquq yaradıcılığına cəlb edir. Ancaq bu və ya digər hüquq ideyaları yalnız dövlət onları normativ hüquqi aktlarda təsbit etdikdən sonra hüquq normalarına çevirir. Deməli, müasir şəraitdə mənəvi-hüquqi və siyasi şüura, cəmiyyətin bütün mənəvi-siyasi həyatına münasibətdə bütün normativ hüquqi aktların nisbi müstəqilliyini aradan qaldırmır. Bu da məntiqli olaraq mənəvi sahənin müxtəlif elementlərinin uyğunsuzluğuna səbəb olur, onlar arasında ziddiyyətlər yaradır.

Hər bir şəxsin həyat şəraiti fərdi və təkrarolunmaz olduğuna görə onun hüquq düşüncəsi ictimai münasibətlərin tipik cəhətlərini əks etdirməklə

yanaşı, spesifik xüsusiyyətlərə də malikdir. Buna görə də “fərdi hüquq düşüncəsi” ifadəsinin işlədilməsi heç də şəxsin hüquq düşüncəsinin ictimai xarakterini inkar etmir, ayrılıqda götürülmüş bir insanın hüquq düşüncəsində mövcud təkrarolunmaz fərdi xüsusiyyətləri vurğulamaq məqsədinə xidmət edir.

İnsanların mənəvi dünyası zəngin və rəngarəngdir, onların həyat şəraitləri fərqlidir. Fərdlərin hüquq düşüncəsindəki fərqlər də bununla bağlıdır. Obyektiv qanunauyğunluqları nəzərə alan, elmi əsaslara söykənən fərdi hüquq düşüncəsi, hətta ictimai hüquq düşüncəsinin inkişafını qabaqlaya bilər. Burada söhbət cəmiyyətin önündə duran, onun inkişafına istiqamət verən ideoloqların, nəzəriyyəçilərin fərdi hüquq düşüncəsindən gedir. Eyni zamanda cəmiyyətdə bəzi fərdlərin hüquq düşüncəsi cılızlaşmış ola bilər, onların dünya görüşündə və düşüncəsində mənfi təyinatlar mövcud ola bilər və bu səbəbdən hüquqi hallara səhv qiymət verilə bilər.

Fərdi hüquq düşüncəsi bir çox obyektiv və subyektiv faktorların təsiri altında inkişaf edir. Onun inkişafının qeyri-bərabər və ziddiyyətli xarakteri də bununla izah edilir. Fərdi hüquq düşüncəsində hüquq dəyərlərinin əksəriyyətinin qəbulu və müəyyən hüquqi halların qiymətləndirilməsində natamamlığı müşahidə etmək olar.

Müasir cəmiyyətdə hüquqi tərbiyənin düzgün qurulması, vətəndaşların hüquq mədəniyyətinin formalaşdırılması, hüquq düşüncəsində onun inkişaf meyillərini müəyyənləşdirən xüsusiyyətləri və tərbiyəvi işlə, praktik hüquq fəaliyyəti vasitəsilə aradan qaldırılmalı olan qüsurlu cəhətləri göstərmək üçün fərdlərin hüquq düşüncəsində hüquqi halların dərinliyində fərqlərin aşkar edilməsi onların qiymətləndirilməsi zamanı çox vacibdir.

Hüquq subyektinin tərəfindən hüquqi göstərişlərin qiymətləndirilməsi və qəbul edilməsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. “Bioloji amillərinin üstünlüyü ilə xarakterizə edilən şəxslər cəza qorxusu qarşısında qanuna əməl etməyə meyillidirlər. Qorxu davranışının səbəbi kimi, insan fəaliyyətinin bir çox sahələri üçün xarakterikdir, ancaq hüquq düşüncəsi nəzəriyyəsinə tədqiqatçılar hüquq düşüncəsini təşkil edən bu mühüm fenomenə diqqət yetirirlər.

İctimai mənafeləri üstün tutan şəxslər qanun çərçivəsində davranmağa meyillidirlər. Bu, onlarda pozitiv davranış modeli tərbiyə edilərkən şüurlarında möhkəmləndirilmiş stereotipin, vərdişin nəticəsidir. Belə təsəvvür edilir ki, həmin qrup daha genişdir, ancaq təəssüf ki, hüquqi yeniliklərə münasibət baxımından kifayət qədər ətalətlidir.

Fərdi-psixoloji amilləri üstün tutan şəxslərin qanun çərçivəsində davranmağa meyilli olmaları həmin davranışın düzgünlüyü və zəruriliyinə əminlikləri ilə bağlıdır. Bu həm də onların qanunun təbiətini və ruhunu kifayət qədər yaxşı dərk etmələri ilə bağlıdır. Problem ondan ibarətdir ki, bu adamların şüurunda optimal hüquq düşüncəsi modeli ya ədalət ideyası və ya

kifayət qədər aqressiv sosial model çərçivəsində bütün cəmiyyətin modifikasiyasının məqsəduyğunluq ideyası ilə sıx bağlıdır”(3, 119).

İ.A.İlyin doğru yazır ki, “hüquq düşüncəsi olmayan insan yoxdur, ancaq biganələşmiş, hüquq düşüncəsi pozulmuş insanlar da çoxdur. Hüquq düşüncəsi bir mənəvi orqan kimi insan üçün çox zəruridir. O, bu və ya digər şəkildə insanın bütün həyatında iştirak edir, hətta insan cinayət törətdikdə, qonşularını incidəndə, Vətənə xəyanət edəndə belə hüquq düşüncəsi mövcuddur, çünki zəif, eybəcər, satqın, kölə hüquq düşüncəsi daxili mənəvi quruluşu düzgün olmasa da, yenə hüquq düşüncəsidir”(4, 224).

Hal-hazırda vətəndaşların hüquq düşüncəsinin inkişafı prosesində köhnə hüquqi baxışların aradan qaldırılması məsələsinə çox diqqət ayırmaq lazımdır. Hüquq düşüncəsində keçmişin qalıqları, təəssüf ki, bütün ümumi köhnəlmiş adətlər sırasında müəyyən yer tutur və onların aradan qaldırılması son dərəcə mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İnsanların hüquqa münasibətlərindəki səciyyəvi qüsurlarına şüurun müxtəlif təzahürləri aiddir. Bunlar əsasən qanunların gücünə inamın olmasından, onlardan yan keçmək, onları pozmaq cəhdlərindən, hüquq normalarına biganə münasibətdən ibarətdir. Bəzi vətəndaşlarda köhnə düşüncə tərzinin mövcudluğunu, həmçinin ictimai psixologiyanın inkişaf qanunları ilə izah etmək olar. O, yeni şəraitdə əsasını itirmiş qaydaları sabit davranış normaları kimi möhkəmləndirməyə qadirdir və yalnız köhnə düşüncə qalıqları kimi təzahür edir.

Köhnə hüquq düşüncəsinin, hüquq pozuntularının mövcudluğu yalnız şüurun ictimai münasibətlərin müasir inkişaf səviyyəsindən geri qalması, destruktiv qüvvələrin təsiri ilə deyil, həmçinin cəmiyyətin inkişafının daxili obyektiv və subyektiv amilləri, inkişaf prosesində yaranan ziddiyyətlərlə izah edilir. Bu ən əvvəl yad həyat tərzinin, maddi çətinliklərin təsiridir. Bundan əlavə belə arzuolunmaz halların yaranmasında inzibati və tərbiyə işin qüsurları və çatışmazlıqlarını da qeyd etmək lazımdır. Mövcud qanunların və əxlaq normalarının konkret pozuntularına laqeyd münasibət, hüquq pozuntularının və cinayət əməllərinin profilaktikası üzrə işin zəifliyi bu səbəblərin təsirini daha da dərinləşdirir.

Məlum olduğu kimi, ictimai şüur ictimai münasibətlərdən asılıdır və ictimai münasibətlərlə müəyyənləşdirilir, şüurun ictimai münasibətlərdən geri qalmasının sosial əsası onun qeyri-bərabər inkişafına xidmət edir. İnsanların düşüncəsinin əsas formalaşma prosesi cavan yaşlarında baş verir. Buna görə də elə alınır ki, bu gün yaşayan yaşlı adamların düşüncəsinin əsas elementləri bir neçə onilliklər bundan əvvəl obyektiv proseslər əsasında formalaşmışdır. Gənclərə gəldikdə onların şüuru bütövlükdə bugünkü mövcudluğu əks etdirir, ancaq yaşlarına görə obyektiv gerçəkliyin yenidən qurulmasında istənilən səviyyədə rol oynamır. Halbuki cari qanunvericilik səviyyə

yəsində onların fəaliyyətlərinin məqsədyönlü inkişafı üçün əsaslı qərarlar verilmişdir. Belə ki, “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 9 aprel 2002-ci il tarixli Qanununun 11-ci maddəsinə görə “Gənclər bilavasitə və ya yaratdıqları təşkilatlar vasitəsi ilə dövlət orqanları qarşısında təkliflər irəli sürə, müvafiq qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında, gənclər siyasətinin əsas istiqamətlərinə uyğun proqramların həyata keçirilməsində iştirak edə bilərlər” (5).

İctimai münasibətlərin inkişafının qeyri-bərabərliyi, bunlardan bəzilərinin daha tez, digərlərinin isə daha ləng inkişafı sonda belə bir vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarır ki, düşüncə heç də həmişə qabaqcıl, mütərəqqi meyilləri əhatə edə bilmir, cəmiyyətin artıq keçdiyi, köhnəlmiş ənənə və təsəvvürlərdə “ilişə” bilər. Düşüncənin eyni tərkibli olmaması, onda keçmişin mühafizəkar görüşlərinin ifadə olunması da bununla izah edilir.

İctimai şüurun bir forması kimi, hüquq düşüncəsi insanın instinktiv, ehtiraslı və ya mücərrəd təbiətində deyil, əbədi “təbii” qanunlar çərçivəsində deyil, ictimai münasibətlər sistemində formalaşır. Burada iqtisadi münasibətlər yalnız hüququn meydana gəlməsi, dövlət iradəsinin formalaşması üçün imkan yaradır. İqtisadi münasibətlər davranış norması yaratmır, bunlar qanunvericilik vasitəsilə dövlətin obyektivləşdirdiyi hüquqi təsəvvürlər yaradır.

Hüquq düşüncəsi ictimai şüur forması kimi ictimai münasibətlərin müəyyən hissəsini əks etdirir, həm də yalnız iqtisadi həyat hadisələrini deyil, cəmiyyətin sosial və siyasi həyat hadisələrini də əks etdirir. Bunun dərəcəsi də ictimai həyatın həmin sahələrinin praktik fəaliyyət sahəsindəki mövqelərindən asılıdır, yəni bilavasitə həyat əlamətlərinə malikdir. Belə bir mülahizəni nəzərə alsaq ki, “hüquq düşüncəsi qüvvədə olan hüquqa, hüquqi hallara, yeni yaradılan hüquq normalarına münasibəti ifadə edən hisslər, əhvallar, ideyalar, təsəvvürlər, baxışlar və s. məcmusudur” (6, 506), deməli, qüvvədə olan hüquq normalarına uyğun gəlməyən köhnə hüquqi baxışlar köhnə hüquq düşüncəsinin məzmununu təşkil edir.

Keçid dövründə əhalinin hüquq düşüncəsinin aşağı səviyyəsi tələb və maraqların, dəyər oriyentasiyaları və göstərişlərin, norma və ənənələrin, hüquq münasibətləri subyektlərinin düşünülmüş hüquqi obrazlarının bir-birinə uyğun olmamasının nəticəsi kimi meydana çıxır. Mənəvi sferada keçid dövrünün özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, hüquq düşüncəsi nəinki artıq formalaşmış hüquq münasibətlərini əks etdirir, həm də gələcəkdə yaranacaq münasibətlər üçün zəmin yaradır. Buna görə də hüquqi dövlətə doğru hərəkət yalnız cari qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində deyil, həm də insanların hüquq düşüncəsi səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində olmalıdır.

“Destruktiv informasiya təsirinə qarşıdurmanın əsas istiqaməti kütləvi

informasiya vasitələrinə münasibətdə cəza siyasətinin gücləndirilməsi olmalıdır. Lakin hal-hazırda bu, müşahidə edilməkdədir. Bunun yayılmasına qarşı aşağıdakı vasitələrlə fəal təsir göstərilməlidir: hamılıqla qəbul edilmiş əxlaq normaların və qanunların əsasını təşkil edən, destruktiv informasiya təsirinin təhlükəsini başa salan və onlarla mübarizədə uğur qazanmaq imkanlarını aydınlaşdıran ideyaların geniş təbliğati və bununla yanaşı, kütləvi informasiya vasitələrindən və digər informasiya mənbələrindən qeyri-hüquqi ideologiya və psixologiyanın formalaşdırılmasının qarşısını qanunvericiliklə almaq; jurnalist etikasını, yayılan informasiyanın və s. obyektivliyi və səhihliyinin pozulmasına görə əlavə məsuliyyət dərəcəsi müəyyən edən korporativ normativ mənbələrin inkişafı; informasiyanın təfərrüatlı təhlili və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində normativ tənzimləmənin bu praktikasının qeydiyyati; cəmiyyət və dövlətin mühüm həyat və fəaliyyət sahələrində informasiya təhlükəsizliyinin göstəriciləri və xarakteristikasının monitoring sisteminin formalaşdırılması və s.” (7, 20).

Sağlam hüquq düşüncəsi nəinki vətənpərvərlik hisslərinin dövlət obrazını rədd etmə, hətta bu vəziyyətləri həm fərd, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün sözsüz dəyərli və zəruri hal kimi təbliğ edir.

Vətəndaşların hüquq düşüncəsi fəaliyyətinin mürəkkəbliyi və ziddiyyətli olması hüquq düşüncəsinin müxtəlif sosial sistemlərdən, o cümlədən inkişafda olan sistemlərdən asılılığı ilə şərtləndirilir. Hüquq düşüncəsi sosial dəyişikliklər sisteminə hüquq sisteminin digər elementlərinə nisbətən daha gec və sosial-iqtisadi münasibətlərin müxtəlif sistemlərindən isə xeyli gec qoşulur. Qarşılıqlı əlaqədə olan sosial sistemlərin təhlili göstərir ki, hüquq düşüncəsi daha çox öz daxili mexanizmlərinin təsiri ilə deyil, xarici amillərin təsiri vasitəsilə inkişaf edir.

Fərdi və kütləvi hüquq düşüncəsinin dəyişməsinə təsir göstərən əsas amil kimi sosial-psixoloji prosesləri nəzərdən keçirmək lazımdır. Hüquq düşüncəsinin dəyişməsinin sosial-psixoloji amili öz təsirini hüquq mentaliteti vasitəsilə göstərir. Xalqın vahid milli mentalitetinin yaranması son dərəcədə vacibdir. Bu əhalinin hüquqi və siyasi şüurunun yüksəldilməsi, ölkənin həyat və fəaliyyətini tənzimləyən qanun və normaların optimallaşdırılması, onların ölkə insanları tərəfindən qavranılmasını və dəstəklənməsini təmin edən mühitin yaradılması, əhalinin “sinxron şüurunun” formalaşması yolu ilə mümkündür, yəni “sinxron şüura” malik olan əhali ölkədə baş verən iqtisadi, siyasi və s. olayları yaxın meyarlarla qiymətləndirir, onlara təxminən eyni cür reaksiya verir, ölkədə həyata keçirilən siyasi fəaliyyətdə rəvan şəraitdə iştirak edir (8, 45).

Elmi ədəbiyyatın və praktiki sahənin təhlili göstərir ki, bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən cəmiyyətimizdə uzun illər ərzində formalaşmış hüquqi dəyərlər hüquq düşüncəsinin mövcudlu-

ğunun zəruri şərti kimi tam qavranılır. Vətəndaşların hüquq düşüncəsindəki baş verən dəyişikliklər hər zaman dəyərin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Vətəndaşların hüquq düşüncəsində olan daxili ziddiyyətlər isə müxtəlif sosial amillərlə şərtlənir. Buna baxmayaraq bütövlükdə müasir cəmiyyət struktur cəhətdən daha nizamlanmış xarakterə malikdir və müxtəlif sosial qrupların artan tələbatlarını ödəmək potensialını tam aydın müəyyənləşdirir. Qüvvədə olan qanunvericilik sosial zəmanətləri təsbit edir, onların həyata keçirilməsi prosesi isə şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında münasibətləri birbaşa əlaqələndirir.

Müasir dövrdə vətəndaşların hüquq düşüncəsinin dəyişdirilməsinin mühüm amili qismində hüquq sisteminin dinamikası çıxış edir. Belə bir şəraitdə insanların zəruri tələbatlarını ödəməyən hüquqi qayda dəyər qismində çıxış edə bilməz. Bu zaman həmin hüquqi qaydanın dəyər kimi yüksək səviyyədə bəyan olunması elə də önəmli deyil. Başqa sözlə, demokratik inkişaf modeli çərçivəsində qəbul edilən hüquq normaları onlar vasitəsilə ödənilən tələbatlara uyğun gəlməlidir.

Vətəndaşların hüquq düşüncəsinin inkişafı onun ifadə formaları ilə sıx bağlıdır. Bu, xüsusən vətəndaşların hüquqi mövqelərinin müxtəlifliyində ifadə olunur. Bununla əlaqədar olaraq, vətəndaşların prinsiplial hüquqi mövqelərinin aşağı düşməsinə yol vermək olmaz. Təəssüf ki, bunun əlamətləri Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı vətəndaşlarında özünü göstərməkdədir, onlar sosial qarşılıqlı təsirin hüquqi mexanizmləri ilə yanaşı, həm də qeyri-hüquqi mexanizməri haqqında kifayət qədər məlumatlıdırlar.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, ikili hüquqi dəyərlər şəraitində hüquq öz həqiqi dəyərini itirir və onun vasitəsilə yalnız bəzi hallarda ayrı-ayrı şəxslərin və ya qrupların mühüm tələbatlarını ödəmək mümkün olur. Hüquq düşüncəsinin inkişafındakı əsaslı neqativ meyl kimi, həmçinin şəxsin davranışında zamanın və cəmiyyətin tərəqqisinə cavab verməyən bəzi neqativ xarakterli “sosial təcrübə”nin yer tutması qeyd oluna bilər. Bu “təcrübə”yə müvafiq olaraq, üstünlük hüquqa deyil, digər, bəzən məhdud sosial qrup dairəsində yayılmış hüquqazidd davranış qaydalarına verilir.

Hüquq düşüncəsi elə ayrılmaz keyfiyyətlərə malikdir ki, bunlar hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi zamanı hüquq düşüncəsinə istiqamətverici təsir göstərilir. Habelə qeyd etmək lazımdır ki, fərdi və kütləvi hüquq düşüncəsi sosial aktiv xarakterlə yanaşı, həm də tənzimləyici xarakterə malikdir. Belə bir vəziyyət hüquq düşüncəsinin, həmçinin hüquqi tənzimləmə problemləri prizmasından nəzərdən keçirilməsini zəruri edir ki, bunun köməyi ilə mövcud sosial-hüquqi münasibətlər sistemini təkmilləşdirmək mümkündür. Hüquqi siyasətin ardıcıl və sistemli olmaması hüquq sisteminin özünün mövcudluğunu təhlükə altına alır. Hal-hazırda yeni Azərbaycan cəmiyyətinin sosial sisteminin sabitləşməsi şəraitində hüquq siyasətinin mühüm ori-

yentirlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün xeyli zəmin yaradılmışdır. Bunlardan biri hüquq düşüncəsinin formalaşma və inkişaf prosesinə sistemləşdirilmiş təsir olmalıdır.

Hüquqi siyasət hüquq düşüncəsinin təkmilləşdirilməsi sahəsində, ilk növbədə, yeni dövlət və ictimai strukturların yaradılmasını, həmçinin hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması və inkişafı sahəsindəki mövcud strukturların qaydaya salınmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, yeni hüquqi təhsil və tərbiyə sisteminin formalaşdırılması zəruri bir amil kimi vətəndaşların hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması və inkişafında ailənin, hüquq mühafizə orqanlarının və digər təşkilatların qüvvələrini birləşdirməyə imkan verir.

Hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması və inkişafına idarəedici təsirin sosial və sosial-psixoloji metodlarını nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, ümumbəşəri dəyərlərin üstünlüyü şəraitində idarəetmənin sosial metodları (ümumiliyə təsir vasitəsilə) sosial-psixoloji metodlara (şəxsiyyətə təsir vasitəsilə) nisbətən, daha az effektiv olur.

Hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması və inkişafı prosesinə edilən təsirin effektivliyi hal-hazırda hüquq düşüncəsinin təkmilləşdirilməsinin konkret olaraq hər hansı mərhələsində konkret nəticənin əldə edilməsi ilə deyil, həmin təsirin dövlət strukturlarının ümumi rəhbərliyi, müxtəlif ictimai təşkilatların iştirakı ilə sistematik, elmi cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət ilə müəyyənləşdirilir.

Hüquq düşüncəsi hüquq sistemində kifayət qədər mühüm funksional yük daşıyır: informasiya axınının hüquq sistemindən hüquq fəaliyyəti subyektinə çevrilməsi və əksinə. Belə informasiya mübadiləsi hüquq düşüncəsi sahəsində hüquqi kateqoriya, konsepsiya, hüquq düşüncələrində həyata keçirilir ki, insanlar hüquqi gerçəkliyi məhz bunların köməyi ilə həyata keçirirlər. Hüquq düşüncəsi hüquqi inkişafın ümumi əhvali-ruhiyyəsini və vəziyyətini əks etdirməklə, hüquq sisteminin intellektual əsası qismində çıxış edir.

Hüquq düşüncəsini dəyişən hüquq sisteminin daxili komponenti kimi başa düşmək hüquqi inkişafın məqsəd və vəzifələri arasındakı determinasiya əlaqələrini nəzəri cəhətdən təhlil etməyə imkan verir. İctimai inkişafın keçid dövründə hüquq düşüncəsində hüquq sisteminin ümumi mənəvi ruhu əks olunur. Buna görə də belə hüquq düşüncəsinə xas olan transformasiyalar xüsusi diqqətə layiqdir.

Daha mütərəqqi münasibətlərə keçidin əlamətləri milli hüquq sisteminin komponentlərində də müşahidə edilir. Bu dövrdə hüquq düşüncəsini kifayət qədər inkişaf etmiş, lakin tam formalaşmamış sistem kimi xarakterizə etmək düzgün olardı. Bu cür vəziyyət tam obyektiv səbəblərlə izah olunur. Belə ki, cəmiyyətimizin hüquq düşüncəsi əvvəllər hökmran olan hüquqi dəyərlərin rədd edildiyi, yeni dəyərlərə münasibətdə isə hələ ümumsosial

konsensusun formalaşmadığı bir dövrdə inkişaf edir. Vahid mənəvi-hüquqi məkanın olmaması qanunvericilik sistemindən fərqli olaraq hüquq düşüncəsinin tez bir zamanda köklü şəkildə yenilənməsini qeyri-mümkün edir. Bundan əlavə, hüquqi təcrübənin bir hüquq subyektləri nəslindən digərinə ötürülmə mexanizminin olmaması nümunəvi hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması işində də müəyyən çətinliklər yaradır.

Keçid dövründə hüquq düşüncəsinin ziddiyyətliyi hüquq sisteminin digər komponentlərinin mükəmməl olmamasından irəli gəlir. Hüquq düşüncəsi ideya və hisslərdə bunların vəziyyətini əks etdirmək üçündür. Bütün hüquqi məsələlərin tənzimlənməməsi və milli mentalitetə, hüquq mədəniyyətinə uyğunlaşdırılmamış bəzi dəyərlərin əxz edilməsi əhalinin əksəriyyətinin hüququ başa düşməsinə və mənimsəməsinə, kütlənin şüurunda sabit hüquq ənənələrinin formalaşmasını çətinləşdirir.

Bütövlükdə hesab edirik ki, milli hüquq sisteminin hazırkı inkişafı müasir ümumbəşəri dəyərlərin Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq düşüncəsinə göstərdiyi təsirinin güclənməsi şəraitdə uğurla davam edir, yəni ölkədə vətəndaşların artan tələbatlarının ödənilməsinə söykənən hüquq islahatları həyata keçirilir.

Şübhəsiz, ölkədə aparılan hüquqi islahatlar dərinləşdikcə hüquqa neqativ münasibət bəsləyən şəxslərin dairəsi də daralır. Lakin bir anda cəmiyyətin sosial cəhətdən özünü doğrultmuş ümidlərinin həyata keçməsi, qısa tarixi müddət ərzində hüquq sisteminin köklü şəkildə yenidən qurulması mümkün deyil. Hesab edirik ki, cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyətinin həyat tərzinin hüquqi tənzimləmənin qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq ardıcıl yüksəlişi sabit hüquqi inkişafın tələblərinə daha çox cavab verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Safaralievə R. The society, law and ethics / Corruption. Manual by Transparency Azerbaijan Non-Governmental Organization. Bakı: "Yeni Nesil" Publishig House, 2002, p. 38-45.
2. Евплова Н.Ю. Правосознание молодежи: теоретический и социологический аспекты: Дис. ... канд. юрид. наук. Самара, 2000, 176с.
3. Ахмедшин Р.Л. Психологические аспекты феномена «правосознание» // Вестник Томского государственного университета, 2011, № 344, с. 118-119.
4. Ильин И.А. Собрание сочинений. В 10-ти т. Т. 1. М.: Русская книга, 1993, 400с.
5. "Gənclər siyasəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 9 aprel 2002-ci il tarixli Qanunu // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002, № 5, maddə 231.
6. Теория государства и права: Учебник / Под ред. М.М. Рассолова. М.: Закон и право, 2004, 735с.
7. Рыков А.Н. Деструктивное воздействие средств массовой информации на правосознание граждан: правовые проблемы формирования информационного общества: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2002, 23с.
8. Насиёва V. Milli mentalitet siyasətin optimallıq amili kimi // Fəlsəfə və sosial-siyasi elmləri, 2003, № 3-4, s. 44-48.

УСТРАНЕНИЕ НЕГАТИВНЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ ПРАВОСОЗНАНИЯ

И.Х.ДЖАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье в первую очередь отмечается, что зрелое правосознание оказывает позитивное воздействие на эффективность регулирования общественных отношений, служит укреплению правопорядка.

В статье подчеркивается, что в условиях наличия в обществе альтернативных ценностей право утрачивает свою ценность, что понижает его роль обеспечения интересов личности. Указывается, что основным фактором, препятствующим развитию правосознания, является наличие в поведении некоторых индивидов противоречащей духу времени и прогрессу общества «социальной практики» негативного характера. В соответствии с этой «практикой» приоритет придается не правовым предписаниям, а получившим распространение в среде узкого социального круга образцам поведения.

Автор особо отмечает, что по мере углубления осуществляемых в стране правовых реформ сужается и круг лиц, выражающих негативное отношение к праву.

Ключевые слова: право, сознание, поведение, регулирование, система, менталитет, общество.

ELIMINATION OF NEGATIVE FEATURES OF LEGAL CONSCIOUSNESS

I.H. JAFAROV

SUMMARY

It is noted in the article that perfect legal consciousness has a positive impact on the effectiveness of the regulation of social relations, helps to strengthen the rule of law.

It is emphasized that in the presence of alternative values in society, the right loses its value and it becomes impossible to satisfy the needs of all persons through it. It is indicated that the main factor hindering the development of legal consciousness is the presence in the behavior of some people of a "social practice" of a negative nature that is contrary to the spirit of the times and the progress of society. In accordance with this "practice", priority is given not directly to law, but to the rules of conduct that have become widespread among a narrow social group.

The author emphasizes that as the legal reforms being carried out in the country deepen, the circle of people with a negative attitude towards law will narrow.

Keywords: law, consciousness, behavior, regulation, system, mentality, society.

UOT 343.98

**ROMAN-GERMAN VƏ ANQLO-SAKSON HÜQUQ
SİSTEMLƏRİNDƏ CİNAYƏT PROSESİNDƏ HƏQİQƏTİN
MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL****K.N.SƏLİMOV, A.Ə.CƏBİYEVƏ***Bakı Dövlət Universiteti**bsu.kamil.salimov@mail.ru, a.a.jabiyeva@gmail.com*

Cinayət prosesual hüquq ədəbiyyatında həqiqətin aşkar edilməsi mexanizmləri əsasən iki qrupa təsnif edilir; hüquq sistemlərindəki fərqlər baxımından “Anqlo-sakson və Kontinental” [2] kimi qəbul edilən bu bölgü, əsas əlamətlərindən dolayı müxtəlif adlarla adlandırılır: “ittihamedici və sorğulayıcı (təhqiqat)”, “kooperativ və iyerarxik”, “rəqib və rəqib olmayan”. Bu məqalədə həqiqətin müəyyən edilməsində inkvizitorial və adversarial sistemlərin mexanizmləri müqayisəli təhlil edilmiş, hər sistemə xas olan ayrı-ayrı mexanizmlərin müsbət və mənfi cəhətləri ilə bağlı hüquq ədəbiyyatındakı fikirlər nəzərdən keçirilmiş, effektiv mexanizmlər, mütərəqqi cəhətlər işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: həqiqət, həqiqətin müəyyən edilməsi mexanizmləri, cinayət prosesi, cinayət mühakimə icraatı, inkvizitorial sistem, adversarial sistem

Cinayət prosesual hüquq ədəbiyyatında həqiqətin aşkar edilməsi mexanizmləri əsasən iki qrupa təsnif edilir; hüquq sistemlərindəki fərqlər baxımından “Anqlo-sakson və Kontinental” [2] kimi qəbul edilən bu bölgü, əsas əlamətlərindən dolayı müxtəlif adlarla adlandırılır: “ittihamedici və sorğulayıcı (təhqiqat)”, “kooperativ və iyerarxik”, “rəqib və rəqib olmayan”. Bu məqalədə həqiqətin müəyyən edilməsində inkvizitorial və adversarial sistemlərin mexanizmləri müqayisəli təhlil edilmiş, hər sistemə xas olan ayrı-ayrı mexanizmlərin müsbət və mənfi cəhətləri ilə bağlı hüquq ədəbiyyatındakı fikirlər nəzərdən keçirilmiş, effektiv mexanizmlər, mütərəqqi cəhətlər işıqlandırılmışdır.

Həqiqətin müəyyən edilməsinin hansı hüquq sistemində olmasından asılı olmayaraq ümumilikdə cinayət prosesində mühüm yer tutduğunu qeyd etmişdik. Burada məsələ ondan ibarətdir ki, məhz həqiqətin müəyyən edilməsini hansı dəqiqlikdə hədəfə qoyduğu həmin hüquqi sistemin prosesual normalarının təbiətini, həmin sistemdə cinayət prosesinin iştirakçılarının

statusunu, yerini, onlar arasındakı münasibətin xarakteri kimi məsələlərə də təsirsiz qalmır, əksinə onları şəkilləndirir, həmin hüquqi sistemin təbiətindən müəyyənləşərək onun prosesual elementlərini formalaşdırır. Yəni bir hüquqi sistemin cinayət prosesində prosesual həqiqətin, yoxsa obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinin qarşıya məqsəd kimi qoyulması, həmin hüquq sistemində cinayət prosesinin, o cümlədən, həqiqəti müəyyən etmə mexanizmlərinin xarakterini işıqlandırmış olur. Bunun üçün də əvvəlcə məqsədə baxmaq lazımdır.

Anglo-sakson hüquq sistemində cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilməsi mexanizmləri. “Birləşmiş Ştatların Ali Məhkəməsi 1966-cı il işində qeyd etdi ki, “Məhkəmə prosesinin əsas məqsədi həqiqəti müəyyən etməkdir” [4, 1]. Bu kimi fikirlərdə, anglo-sakson hüquq sistemində nə qədər həqiqət cinayət prosesinin məqsədi kimi göstərilərsə də, bu hüquq sistemində xas olan adversarial ənənə üçün həqiqətin müəyyən edilməsi məsələsi heç də ön planda olan bir məqsəd deyil. Qeyd olunur ki, “Cinayət Prosesual Qaydaları təqsirsizin bəraətini və təqsirkarın məhkum edilməsini cinayət prosesinin açıq məqsədi kimi bəyan etsə də, İngiltərə və Uelsdə faktların çəkişməsinin əsas modelini aydın şəkildə müəyyən etmək çətindir.” Deməli, burada aşkar məqsəd “təqsirsizin bəraəti və təqsirkarın məhkum edilməsi”dir. Həmçinin o da qeyd olunur ki: “son 30 ildə cinayət prosesinin üç əsas təhlili aparılmışdır (1981 və 1993-cü illərdə iki Kral Komissiyası və 2001-ci ildə Auld Hesabatı). Hamısı açıq şəkildə adversarial ənənəsini sistemin əsası kimi təsdiqlədilər, lakin rəqib (əks – adversary) sübutların tapılması (fact-finding) nəzəriyyələri haqqında, demək olar ki, heç nə demədilər. Beləliklə, həqiqətin necə tapılacağına dair rəsmi təsdiqlənmiş, konkret yanaşma yoxdur [3, 271].

Anglo-amerikan cinayət prosesində məqsədi qısaca təhlil etdik, indi isə burada cinayət prosesinin tərəflərinin funksiya və rolları təhlil edilməlidir ki, bu modeldə həqiqətin müəyyən edilməsi mexanizmi ilə bağlı mənzərəsini aydınlaşdırmaq mümkündür.

Müəlliflər Brants və Field İngiltərə və Uelsdə həqiqətin müəyyən edilməsində prosesual ənənələrin rolu ilə bağlı araşdırmalarında bu sistemin mənfə və müsbət cəhətlərini (ənənələrini) təhlil etmişdir. Onlar göstərir ki, “adversarial ənənədə *muxtar* tərəflərin hadisə ilə bağlı sübut axtarmaqda araşdırmada və sübutların təqdim olunmasında qüvvələrin bərabərliyindən söhbət gedir ki, bu anglo-amerikan sistemin əsas elementləridir. Ədalət prosedurunun spesifik anlayışının da həqiqətə gedən yolu təmin etdiyi düşünülür, çünki bir tərəfdən mübahisəli arqumentlər üzərindən qarşıdurma, digər tərəfdə passiv və qərəzsiz qərar verənin olmasının təqsir və ya təqsirsizliyi müəyyən etmək üçün ən əlverişli vəziyyəti yaratdığı düşünülür. “Partizan” tərəflərin mübahisəsi ilə həqiqətin tapılmasının əsas nəzəriyyəsinin eti-

barlı olub-olmaması və tələb olunan praktiki şərtlərin müasir yurisdiksiyalarda müntəzəm olaraq əldə edilib-edilməməsi (Jackson, 1988) hazırda məsələ deyil.” [3, 269]

“Muxtar tərəflərin hadisə ilə bağlı sübut axtarmaqda, araşdırmada və sübutların təqdim olunmasında qüvvələrin bərabərliyi” ifadəsinə və yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq bu sistemdə ittiham və müdafiə tərəfinə münasibətdə müstəqil (muxtar) iki tərəfin bərabər şərtlər altında çəkişməsindən, mübarizəsindən söhbət gedir: bu tərəflər bərabər qüvvəyə malik olmalı, bir-biri ilə mübahisə və zidd pozisiyada prosesdə iştirak etməlidir. Yəni onların mübahisəsində həqiqət yox, əslində öz mənafeləri ön plandadır. Məhz bu səbəbdən bu model “adversarial” adlanır. Çünki bu çəkişmədə ziddiyyət ən yüksək səviyyədədir və mexanizmin də öz gücünü məhz bu ziddiyyətdən aldığı düşünülür. “Passiv və qərəzsiz qərar verən” adlandırılmış hakimin isə bu mübahisəni izləyib həqiqəti görməsi üçün ən əlverişli pozisiyada olduğu düşünülür. Sistemin mürəkkəbliyinə keçmədən, əvvəlcə ən sadə variantında təsəvvür formalaşdırsaq, bu sistem üçün tərəflər passiv və sadəcə izləyən və qərar verən hakim, hər biri öz leyhinə olmaqla sübutları axtaran, araşdıran və açıqlayan tərəflərdən söhbət gedir. Burada həmçinin jürinin (andlıların) bir element kimi bu mexanizmə daxil edilmiş olması ənənəvi üçelementli sistemin bu dördüncü dəstək element ilə işləmə şəkli və nəticələri dəyişir, bir sıra özünəməxsus müsbət və mənfi tərəfləri meydana çıxarır. Bu özünü aşağıdakı kimi bürüzə verir.

Muxtar tərəflər məhkəmə prosesində öz işini dəstəkləyən sübutlar axtarır və təqdim edirlər: tərəflərin bərabərliyi şəraitində bundan sonra yaranan “choc des rəylər” qərəzsiz həqiqəti axtaran şəxsə faktlar üzrə mühakimə yürütməyə imkan verir. Bu nəzəriyyə məhkəmə prosesində alternativ hekayələrin effektiv qurulmasından asılıdır və bu, mübahisəli “etibar”ın bir tərəfinin şahidləri axtarıb dinləməsi, məhkəmə ekspertizası ilə sübutları təyin etməsi və şahidləri dinləməsi gözlənilən müdafiə vəkilləri tərəfindən aktiv, müstəqil istintaqın mövcudluğu olduğunu göstərir və bu, sadəcə bəraət qazandıran sübutların yığılmasını dövlətin ixtiyarına buraxmaq deyil. Bununla belə, ümumi müdafiə praktikasına dair əlimizdə olan, şübhəsiz ki, məhdud empirik sübutlar onu göstərir ki, nəinki adətən istintaq “silahlarının” bərabərliyi yoxdur, hətta ilkin məhkəməyəqədər ayrı-ayrılıqda (tərəflər tərəfindən) iki tam müstəqil araşdırma belə aparılmır. Reallıqda, tək bir polis təhqiqatının ardınca açıqlanmış ittiham materialları müdafiə tərəfi tərəfindən nəzərdən keçirilir və yeni bəraət qazandıran materiallar üçün çox az aktiv “müdafiə istintaqı” aparılır. İngiltərə və Uelsdəki müdafiə vəkilləri üzərində bəraətverici sübutların axtarışını xüsusi olaraq nəzərdən keçirən yeganə əsaslı empirik tədqiqat 1980-ci illərin sonu və 1990-cı illərin əvvəlində (1994) Mayk Makkonvilin başçılıq etdiyi komanda tərəfindən aparılan təd-

qıqatdır. Onlar belə qənaətə gəlirlər ki, müdafiə vəkillərinin "sevimli stratejiya"ı ittiham sənədləri gələndə qədər gözləmək və sonra bu işi şərh etmək üçün müştəriyə verməkdən ibarət idi [3, 272].

Lakin məsələ bununla yekunlaşmır: klassik çəkişmədə muxtar partizan tərəflər məhkəməyə qədərki mərhələdə öz işlərinə uyğun sübutlar axtarırlar; faktları araşdıran hakim və ya andlılar heyəti yalnız məhkəmədə (istintaq başa çatdıqdan sonra) iştirak edir və passiv rolla məhdudlaşır. Burada heç kimin həqiqət haqqında fərziyyələri yoxlamaq və ya əlavə araşdırmalar aparmaq rolu yoxdur. Beləliklə, elmi dialoqun müasir modeli ilə ən bariz nəzəri uyğunsuzluq fəal məhkəmədən əvvəl həqiqəti axtaran şəxsin (fiqurun) olmamasıdır.

Həmçinin anqlo-amerikan sistemin xüsusiyyətindən irəli gələn aşağıdakı hal da modelin zəif cəhəti kimi göstərilir: sübutların araşdırılmasında əsas tərəflərin rolu ilə bağlı qeyri-müəyyənliklərin davam etməsinə imkan verə bilər: polis, prokurorun və müdafiəçilərin məhkəməyə qədərki rolları və münasibətləri ilə bağlı prosessual fərziyyələr qanunda və ya praktikada aydın şəkildə ifadə olunmaya bilər [3, 272]. Bu o deməkdir ki, tərəflərin rolunun müəyyən olunmasında da qeyri-müəyyənliklər özünü göstərir.

İndi isə anqlo-amerikan sistemdə sübut etmədə məhdudlaşdırıcı və onların həqiqətin müəyyən edilməsinə təsiri məsələsinə baxaq. Belə ki, sübut hüququnda, həmçinin prosessual qanunvericilikdə elə müddəalar var ki, onlar həqiqətin müəyyən olunması məsələlərinə də müdaxilə etmiş olur. Martin L. Friedland onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- İşin məhkəmədə baxılmasına mane olan hallar: diplomatik toxunulmazlıq, müddətlər, ərazi yurisdiksiyası, ikili təhlükə (double jeopardy) – bir iş üzrə hökm varsa, yenidən mühakimə qadağandır.
- Sübut hüququ (qaydaları): başqasının sözü (hearsay); xarakter sübutu – şəxsi xüsusiyyətləri, meyilləri və ya əxlaqi vəziyyəti haqqında dəlillər; əvvəlki məhkumluqlar – əgər bənzər fakt sübutu deyilsə, təqdim oluna bilməz; İmtiyaz (Privilege) – sirr təşkil edə biləcək məlumatlar: 1) vəkil – kliyent münasibəti, 2) nikah (psixiatr və pasient; keşik və tövbə edən; jurnalist və mənbə və s. aid deyil, məhkəmənin mülahizəsinə görə iş üzrə müəyyən olunur)
- Qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlar: təqsirləndirilən şəxsin etirafı (kənarında) – yalnız bu faktı sübut edən məlumatlar aşkar olunarsa qəbul edilir; Qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlara Kanada Ali Məhkəməsi üç halı nəzərə almaqla baxır: 1) qanun pozuntusunun dərəcəsi; 2) təqsirləndirilən şəxsə təsiri; 3) bu sübutun qəbulu və ya rəddi uzun müddətdə nə vəd edir.
- Özünü təqsirləndirməmək (özünü təqsirləndirməkdən imtiyaz), təqsirləndirilən şəxsin susmaq hüququ [4, 2].

Bütün bu məhdudlaşdırıcı müddəaların təsiri ilə formalaşan sübutetmə standartı (standard of proof – ittihamı sübut etmək üçün lazım olan sübutların miqdarı) belə bir sual ortaya qoyur: təqsirli şəxslərin cəzadan qurtulması, yoxsa təqsirsiz şəxslərin məhkum olunması? Anqlo-amerikan hüquq ədəbiyyatında epistemoloji aspektdən sübut hüququ və prosessual normalar təhlil olunur. Belə bir qənaətə gəlinir ki, sübutetmə standartı nə qədər çox tələb olunarsa, o qədər çox təqsirli şəxs cəzasız qala bilər. Bu məsələ də “ağlabatan şübhə”nin qalması ilə qarşılıqlı bağlıdır. Burada bəzi hakimlər “istənilən şübhə”, bəzi hakimlər isə “istənilən dərəcədə şübhə” bəraətə kifayətdir fikrini dəstəkləyir.

Adversarial modelin xüsusiyyətləri nəzəriyyədə aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir.

Birincisi, adversarial sistemin funksiyaları həqiqəti axtarmaq üçün nəzərdə tutulmayıb. Anglo-Amerikan adversarial sistemi iki əsas funksiyaya xidmət edir. Birincisi, qanunun tapılması deyil, yaradılmasıdır. Vəkilin rolu işə bu və ya digər şəkildə baxılması üçün arqumentlər təqdim etməkdən ibarətdir. Bu funksiya sosial nizamın yaradılmasıdır. İkinci funksiya, faktın (sübutların) tapılması bizim həqiqət axtarışı haqqında təsəvvürlərimizə daha yaxındır. Mübahisə etmək olar ki, rəqib sistem “həqiqi faktların” tapılması mexanizmidir.”

İkincisi, adversarial sistem ədalət institutlarının xidmət etməli olduğu dəyərlər arasında həqiqəti çox aşağı qiymətləndirir.

Üçüncüsü, adversarial sistemdə institut dizaynı həqiqət axtarışına maneədir. Bu məqamı bir neçə aspektdən göstərmək olar: 1. Sistemin ehtimal qüsurları: Həqiqəti müəyyənləşdirmək üçün ən effektiv vasitənin hakim və münsiflər heyətinə (andlılar) iki tərəfin ziddiyyətli baxışları arasında toqquşma təqdim etmək olduğuna dair fərziyyəyə əsaslanır.

Bu nəzəriyyə də bir sıra fərziyələrə əsaslanır: birincisi, hər bir tərəf həqiqətin bir hissəsini təqdim edir və heç birində hamısı yoxdur; ikincisi, hər bir tərəf həqiqəti ortaya çıxarmaqda maraqlıdır; üçüncüsü, hər bir tərəfin öz versiyasının düzgünlüyünə faktı inandırmaq üçün bərabər imkanları var. Aydın ki, bu fərziyələr həmişə özünü doğrultmur. 2. Vəkilin rolu. Vəkillə bağlı ən aydın cəhət odur ki, o, həqiqətdən də “partizandır” (tərəf tutan) və beləliklə, hakim funksiyasından kəskin şəkildə fərqlənən funksiyanı yerinə yetirir. Hakimin, ümumiyyətlə, neytrallığa nail olub-olmamasından asılı olmayaraq, ona həvalə edilmiş vəzifə tələfsiz olmaq və məhkəmə prosesi vasitəsilə həqiqətin obyektiv axtarışını təşviq etməkdir. Məhkəmə zalında olan vəkil vaxtın yarısından çoxu – və sonra təsadüfən – həqiqətin axtarışı ilə məşğul olmur. Vəkilin əsas sədaqəti öz müştərisinədir, həqiqətə deyil. Bu sədaqətin parlaq təzahürü budur. Müştəriyə sadıqlıq etik standartların tələbidir.

Dördüncüsü, adversarial sistemdə sübut hüququ müəyyən dərəcədə inkvizitor sistemindən daha sərtidir.

Nəhayət, “düşmənçilik” mədəniyyəti adversarial sisteminə dərindən nüfuz etmişdir: ifrat fərdiyyətçi, çoxəsaslı iştirak, rəqabətli və s. [6, 5]

Roman-german hüquq sistemində cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilməsinin xüsusiyyətləri. İnkvizitor ənənə cinayət mühakiməsi sisteminin əsas və ilkin məqsədini – həqiqətin birbaşa axtarışı missiyasını dövlətə həvalə etməklə xarakterizə olunur. Burada həm məhkəməyəqədər, həm də məhkəmə araşdırması mərhələsində aparılan təhqiqatlara həm təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə, həm də əleyhinə fəal surətdə sübutlar axtarmağa sadıq olan məhkəmənin səlahiyyətli şəxsləri tərəfindən nəzarət edilməlidir. Cinayət işinin materialları məhkəməyəqədər və məhkəmə araşdırması mərhələləri arasında davamlılığı təmin edir: ibtidai istintaq və ya cinayət təqibi üzrə hakim tərəfindən fəal nəzarət edilən ibtidai istintaqın nəticələri məhkəmə prosesində növbəti məhkəmə araşdırması üçün əsas olan cinayət işinin materiallarına yerləşdirilir.

Burada cinayət prosesinin məqsədi maddi həqiqətin müəyyən olunmasıdır. Məqsəd bu hüquq sistemində daxil olan dövlətlərin cinayət prosesual məcəllələrində birbaşa və ya dolayı şəkildə qeyd olunmuşdur. Məsələn, Türk Cəza Mühakiməsi Qanununun 160-cı maddəsində qeyd olunur ki, “dövlət ittihamçısı cinayətin törədilməsi təəssüratı yaradan hal ilə bağlı məlumat verilməsi və ya başqa üsulla məlumat əldə edən kimi cinayət işinin başlanması üçün əsas olub-olmadığına qərar vermək məqsədi ilə dərhal işin həqiqətini araşdırmağa başlayır”. Qeyd olunur ki, “cinayət prosesində mülki prosesdən fərqli olaraq formal həqiqətlə kifayətlənilmir, maddi həqiqət araşdırılır. Cinayət prosesinin məqsədi hüquqa uyğun üsullarla əldə edilmiş sübutlarla, hər cür şübhədən azad bir şəkildə maddi həqiqətin ortaya çıxarılmasıdır” [1]. Rusiya Federasiyasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində isə cinayət prosesinin məqsədi dolayısıyla göstərilmişdir. Bu maddə cinayət prosesinin məqsədini aşağıdakı kimi müəyyən edir: “Cinayət prosesinin məqsədi: 1) cinayətlərin qurbanı olmuş şəxslərin və təşkilatların hüquq və qanuni mənafelərinin müdafiəsi; 2) şəxsin qanunsuz və əsassız ittihamlardan, qınaqdan, onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından qorunması” [8].

Təqsirlə bağlı fərziyyələri yoxlamaq üçün ibtidai araşdırmanı təyin etmək və ya aparmaq səlahiyyətinə malik olan, ən azı nəzəri cəhətdən həm məhkəmədən əvvəl, həm də məhkəmə zamanı fəal həqiqət axtaran şəxsin üstünlüyünə malik olan isə klassik inkvizitorial prosesdir [3, 270].

Roman-german hüquq sistemində həqiqətin müəyyən edilməsi mexanizmi inkvizitorial sistemə əsaslanır və öz tarixi başlanğıcları ilə anglo-amerikan adversarial sistemdən fərqlənir. İnkvizitorial sistemi dəstəkləyənlər bu

iki sistemi müqayisə edərkən qeyd edirlər ki, “inkvizitorial sistem inkvizitorial (sorgulayıcı) magistrat (hakim) – həqiqətin müəyyən edilməsində maraqlı olan professional üçüncü tərəf təqdim edir və beləliklə, adversarial sistem üçün xarakterik olan motivlənmiş-tərəflər (tərəf motivasiyası) problemi kənarlaşdırır. ... Amerikan prokuror və Alman prokurorun müqayisəsi bunu göstərir. Məsələn, Alman Cinayət Prosesual Məcəlləsinə görə (hansı ki, həqiqəti axtaran neytral prokurorla təchiz olunmuş inkvizitorial sistemi əks etdirir) Alman prokuror “tərəf kimi funksiyası yoxdur, lakin əlavə olaraq “neytral, ayrılmış və məqsədli perspektivdən” funksiyalanmış “ikinci hakim” kimidir. Bir müşahidəçiyə görə Alman prokuror “Amerikan həmkarlarının məhkəmə zalında nümayiş etdirdiyi qələbə üçün susamışlıqdan məhrum olan” “hüququn mühafizəçisi” kimi görünür [6, 7-8].

Həmçinin Türk Cəza Mühakiməsi Qanununun 160-cı maddəsinə əsasən, prokuror maddi həqiqəti araşdırmaq və ədalətli bir mühakimə (məhkəmə araşdırması) aparılması üçün ona tabe olan hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları vasitəsilə şübhəlinin xeyrinə və əleyhinə olan sübutları toplayaraq və mühafizə altına almaqla və şübhəlinin hüquqlarını qorumaqla mükəlləfdir (borcludur).

Qeyd olunan müddəalardan görüldüyü kimi Alman-Türk qanunvericiliyi prokurora neytrallıq verməklə anqlo-sakson sistemdən fərqli olaraq təqsirləndirilən şəxsin lehinə sübutlar toplanmasını da önə çəkir, bununla onun dövlət səlahiyyətləri ilə qüvvələndirilmiş ittiham tərəfinin qarşısında zəif qalmasının – bu balanslaşa bilməyəcək vəziyyətin qarşısını alır və hətta yuxarıda qeyd olunduğu kimi ibtidai araşdırmanı ittiham partizan tərəf məhiyyətindən çıxarıb əsas məqsədi həqiqəti müəyyən etmək olan neytral funksiyaya çevirir.

Cinayət prosesinin məqsədi həqiqəti üzə çıxarmaq olunca, sübutetmədə də məhdudiyət qoyulmamışdır. Bu səbəbdən də mülki prosesdən fərqli olaraq qəbul edilmiş ən mühüm prinsip ondan ibarətdir ki, hakim də sübutları axtara (araşdır) bilər. ... Məhkəmə irəli sürülən iddialar və sübutlarla bağlı deyil, hadisənin (işin) aydınlanmadığını müəyyən edərsə, məhkəmə öz-özlüyündən də sübut axtara (araşdır) bilər [1]. Qeyd olunan fikirdən də görüldüyü kimi burada məhkəmə sadəcə izləyici deyil, yeri gəldiyində aktiv şəkildə sübutların araşdırılmasında iştirak edir. Ümumiyyətlə, hər bir dövlətin hüquq sistemi bu səlahiyyətləri öz cinayət prosesual qanunvericiliyində daha geniş və ya daha dar təsbit edir ki, bu da inkvizitorial sistemin daxilində də fərqli qruplaşmalara gətirib çıxarır. Məsələn, ibtidai araşdırmanın məhkəmə kimi tərəflərə münasibətdə neytrallıq qazanmağa başlaması məhz alman-türk modelində müşahidə olunur.

Anglo-sakson hüquq ədəbiyyatında prosesualistlərin inkvizitorial sistemin müsbət və mənfi cəhətlərini təhlildən alınan nəticələr bu üsula kə-

nardan, onların gözü ilə baxmaq imkanı verir. Məsələn, Niderlandın cinayət prosesini təhlil edən Brants və Field bu sistemdə qanunçuluq prinsipinin əhəmiyyətini vurğulayaraq göstərirlər ki, Niderland CPM ibtidai araşdırma və məhkəmə baxışının yalnız qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddəalara uyğun aparılması ilə bağlı xəbərdarlıqla başlayır. Burada iyerarxik nəzarət sisteminə diqqət çəkilir, prosesin prosesual normalarla dəqiq tənzimlənməsi və yoxlanması mexanizmlərinin olduğu vurğulanır. Beləliklə, bu qənaətdə gəlinir ki, dövlətin həm sosial, həm fərdi (individual) maraqların mühafizəçisi kimi ikili rolu var: birincisi, əsas məqsəd həqiqəti müəyyən etməkdir; ikincisi, ibtidai araşdırma və sübutların məhkəməyə təqdim olunmasında maddi həqiqətin müəyyən edilməsi sadəcə mümkün qədər tam deyil, həm də partizan olmayan və şəxsin təqsirli və ya təqsirsiz ola biləcəyini də nəzərə alması anlamına gəlir. Məhkəmənin aktiv araşdırıcı rolu olmasına baxmayaraq, iş materiallarının mərkəzi rolu onu ifadə edir ki, burada araşdırmaya yol göstərən həqiqətin kağız üzərində olan yalnız bir versiyası var. Müəlliflər bütün bu qeyd edilənləri adversarial sistemin xəbərsiz andlıları, qərəzli prokurorluğu və polisi ilə müqayisə edir. Lakin eyni zamanda bunu onun mənfə cəhəti kimi göstərirlər. Belə ki, məhkəməyəqədərki tədqiqatlarda müdafiənin nəyin əksik olduğunu göstərə bilməməsi bu modeli kənar baxışdan məhrum edmiş olur və beləliklə, həqiqətin alternativ oxunması və alternativ sübutların olmaması burada “tunel görüntüsü (baxışı)” problemini yaradır [3, 278-279].

Beləliklə, hüquq ədəbiyyatında yuxarıda qeyd olunan hər iki sistemlə bağlı müqayisəli təhlillər, müsbət və mənfə cəhətlərin araşdırılması hibrid sistemlərin yaranmasına zəmin hazırlayır. “İtaliya, Yaponiya və İspaniyada qarışıq modellər inkişaf etmişdir” [7, 402].

Ümumilikdə cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilməsi mexanizmi cinayət prosesinin məqsəd və mənafeyinə görə tərəflərdə qruplaşmış subyektləri arasındakı çəkişmənin xarakterindən irəli gələrək formalaşır.

Cinayət prosesinin məqsədi isə əslində iki hissədə nəzərdən keçirilməlidir. Bununla bağlı Türk cinayət-prosessual hüquq ədəbiyyatında belə göstərilir: “cinayət prosesi maddi problemi həll etməklə maddi həqiqəti üzə çıxarmaq, sonra isə hüquqi problemi həll etmək məqsədi daşıyır” [1].

Belə ki, cinayət prosesi cinayət qanununu realizə edir, cinayət qanununun realizəsi üçün cinayət məsuliyyətinin əsasları olmalıdır. Cinayət məsuliyyətinin hüquqi əsası cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş əməldirsə, faktiki əsası obyektiv real həyatda baş vermiş cinayət hadisəsidir. Deməli, bütün bu prosesdə cinayət hadisəsi ilə bağlı həqiqət müəyyən olunur. Sonda müəyyən olunmuş həqiqət əsasında yekun tövsif olunmaqla əməl qiymətləndirilir. Əməlin obyektiv real həyatda baş vermiş cinayət hadisəsinə görə doğru tövsif olunması ədaləti təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Çünki yal-

nız doğru tövsif əsasında ədalətli cəza təyin oluna bilər. Bu birinci mərhələ maddi problemi həll etmək, sonrakı mərhələdə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə, cəza təyinetmə məsələləri isə hüquqi problemi həll etməyi ehtiva edir. Beləliklə, həqiqət müəyyən olunub cinayət məsuliyyətinin faktiki əsası his-səsinə qoyulmazsa, maddi problem həll olmaz, yekun tövsif düzgün aparıla (əslində ümumiyyətlə aparıla) bilməz, hüquqi problemin həllinə keçilməz, yəni yekun məhkəmə qərarında ədalətin bərpa edilməsindən, o cümlədən ədalətli cəza təyin edilməsindən söhbət gedə bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Apaydın C. (31 Temmuz 2021) Ceza Yargılamasında Maddi Gerçeğin Araştırılması İlkesi // [online], <https://www.hukukihaber.net/ceza-yargilamasinda-madd-gercegin-arastirilmesi-ilkesi-makale,9254.html> [in Turkish]
2. Bettina, Z., The Relation between Truth and Justice in Criminal Proceedings. 21 december, 2021 [online]. Available at: <https://ujbtk.hu/bettina-zsiros-the-relation-between-truth-and-justice-in-criminal-proceedings/> [in English]
3. Brants C., Field S. (October 2016) Truth-finding, procedural traditions and cultural trust in the Netherlands and England and Wales // International Journal of Evidence and Proof 20(4):266-288, https://www.researchgate.net/publication/308907353_Truth-finding_procedural_traditions_and_cultural_trust_in_the_Netherlands_and_England_and_Wales [in English]
4. Friedland M. L. (December 12, 2013) Searching For Truth In The Criminal Justice System // [online] 34 s. [in English]
5. https://www.law.utoronto.ca/utfl_file/count/documents/Friedland/AAA%20--%20CLQ%20version%20with%20footnotes.pdf [in English]
6. The Search for Truth in Criminal Process // [online] http://cesl1.cupl.edu.cn/_local/7/B5/37/DAF5F05F7E4207A8B216BB01C22_BB12D8E2_18DDF.pdf?e=.pdf [in English]
7. Weigend T., Should We Search for the Truth, and Who Should Do It, 36 N.C. J. INT'L L. 389 (2010). // [online] <https://scholarship.law.unc.edu/ncilj/vol36/iss2/6> [in English]
8. Апостолова Н.Н. (2013) Установление Истины В Уголовном Процессе // ГОСУ-ДАРСТВО И ПРАВО, № 3, с. 95-99, <https://naukarus.com/ustanovlenie-istiny-v-ugolovnom-protsesse> [in Russian]

МЕХАНИЗМЫ УСТАНОВЛЕНИЯ ИСТИНЫ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ В РОМАНО-ГЕРМАНСКОЙ И АНГЛОСАКСОНСКОЙ ПРАВОВЫХ СИСТЕМАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

К.Н.САЛИМОВ, А.А.ДЖАБИЕВА

РЕЗЮМЕ

В данной статье был проведен сравнительный анализ механизмов следственной и состязательной систем в установлении истины, рассмотрены мнения в юридической литературе относительно положительных и отрицательных сторон отдельных

механизмов, характерных для каждой системы, а также эффективные механизмы и прогрессивные аспекты были выделены.

Ключевые слова: истина, механизмы установления истины, уголовное судопроизводство, уголовный процесс, следственная система, состязательная система.

**MECHANISMS OF TRUTH DETERMINATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS
IN ROMANO-GERMANIC AND ANGLO-SAXON LEGAL SYSTEMS:
A COMPARATIVE ANALYSIS**

K.N.SALIMOV, A.A.DJABIYEVA

SUMMARY

In this article, the mechanisms of the inquisitorial and adversarial systems in determining the truth were comparatively analyzed, the opinions in the legal literature regarding the positive and negative aspects of the individual mechanisms specific to each system were reviewed, and the effective mechanisms and progressive aspects were highlighted.

Keywords: truth, mechanisms of truth determination, criminal proceedings, criminal process, inquisitorial system, adversarial system

UOT 34. 342. 324.4; 342.5;

KONSTITUSIYA İSLAHATLARININ TƏDQIQINDƏ MÜASİR METODOLOGIYA: TARİX VƏ MÜASİRLİK

A.R.QƏDİMƏLİYEV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
arazqadimaliyev@mail.ru*

Məqalə müasir dövrdə konstitusiya islahatlarının tədqiqində müasir metodologiyanın bəzi xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Əsas məqsəd müasir konstitusiya islahatlarının elmi-metodik dəyərləndirilməsi, konstitusiya islahatları ilə bağlı nəzəriyyələrin araşdırılması və onların təcrübədə tətbiqi ilə əlaqədar elmi araşdırmaların nəticələrinin ümumiləşdirilməsindən ibarətdir. Burada, həmçinin özündə konstitusiya hüquq normaları ehtiva edən digər normativ hüquqi aktlarına edilmiş əlavə və dəyişikliklərin tədqiqatı aparılmışdır. Tədqiqat nəticəsində mövzuya dair həm yerli, həm də xarici təcrübə öyrənilmiş, bu sahədə mövcud problemlərə münasibət bildirilmişdir. Mövcud hüquq ədəbiyyatı, normativ hüquqi baza təhlil edilmiş, bir sıra tövsiyə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Konstitusiya hüququ, konstitusiya islahatları, konstitusiya dinamikası.

Konstitusiya islahatı kimi sosial-hüquqi hadisənin obyektiv, kompleksli və hərtərəfli öyrənilməsi onun dərkətmə elmi metodologiyasını əhəmiyyətli dərəcədə aktuallaşdırır və müvafiq əsaslandırılmasını tələb edir.

Hər hansı bir tədqiqatın metodologiyasının əsas vəzifəsi tədqiqatçının fəaliyyətində aprobasiyadan keçmiş prinsiplərin, metodların, qaydaların və normaların ciddi şəkildə yoxlanılmış elmi idrak sisteminin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu metodoloji axtarış sistemi gerçəkliyin obyektiv qanunları və qanunauyğunluqları əsasında formalaşır. Bununla əlaqədar olaraq məlumdur ki, konstitusiya islahatı kimi bir fenomen empirik dərkətmənin mürəkkəbliyi, əsas metodoloji mövqelərin tərtib edilməsinin xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Birmənalı şəkildə, demək olar ki, hüquq elmində metodologiya anlayışı iki mənada, istiqamətdə istifadə olunur: konstitusiya islahatlarının öyrənilməsi zamanı tədqiqatçının özünün nəzəri və praktiki fəaliyyətində istifadə etdiyi prinsip və metodlar sistemi kimi, həmçinin tədqiqatçı qarşısında yaranan suallara cavabların elmi axtarışını təmin edən bu sistem haqq

qında nəzəriyyə kimi. Bununla əlaqədar bizim vəzifəmiz predmetin tədqiq edilməsinin hüquqi təfəkkürünün gnosioloji texnologiyasını tərtib etmək və mənimsəməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün bizə konstitusiya islahatının heç vaxt dövlət-hüquqi hal kimi elmi dərk etmənin əsas, başlıca halqası kimi qəbul edilməməsi, yalnız bununla əlaqəli və onun gedişatında xarakterizə olunması haqqında müəyyən bir stereotipi aradan qaldırmaq lazımdır [3, 22]. Bununla yanaşı, elmi ədəbiyyatda konstitusiya islahatının ayrı-ayrı hissələrinin təsdiqləyici müqayisəsi üstünlük təşkil edir, lakin onun mahiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirən anlayışlar ən yaxşı halda ikincidərəcəli rollarda yer tutur, bir çox hallarda isə, ümumiyyətlə, tədqiqatçının nəzərindən kənarda qalır [4, 9].

Dövlətin konstitusional inkişafı, xüsusilə də konstitusiya islahatı ilə bağlı aparılan tədqiqatlar müəyyən dərəcədə konstitusiya hüququ tərəfindən tənzimlənən münasibətlər dairəsinə elmi yanaşmaların məzmunundan asılı olmayaraq hüquq sahəsi kimi onun predmetindən kənara çıxır. Konstitusiya islahatı ilə bağlı nəzəri təsəvvürlər istər-istəməz konstitusiya-hüquqi tənzimləmə predmetinə aparmayan aspektləri də əhatə edəcəkdir [4, 14].

Konstitusiya islahatları hələ sisteməlik nəzəri tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu səbəbdən, onların dərk edilməsi üçün metodlar kompleksi demək olar ki, hələ axıra kimi tam formalaşmamışdır, lakin artıq müəyyən magistr, əsas istiqamətlər kifayət qədər aydınlıqla görünür. Metodoloji komponentlərin düzgün seçilməsi üçün elmi metodun tərifini xatırlatmaq məqsəduşundur: “Elmi metod – obyektiv dünyanın subyektiv əks olunması kimi götürülmüş insan təfəkkürü hərəkətinin daxili qanunauyğunluğudur” [5, 498]. Bununla yanaşı, yadda saxlamaq lazımdır ki, dərk etmə metodları L.İ.Spiridonovun qeyd etdiyi kimi, əvvəlcədən dünya və cəmiyyətin fəlsəfə tərəfindən kainatın və onun əsas hissələri haqqında bütöv bir təsəvvür kimi dərk edilməsi prosesindən kənarda qalmırdı. Onlar daha çox fəlsəfi sistemdən irəli gələn problemlərin qoyuluşunun özünəməxsus modelləri və onların həlli nümunələri şəklində çıxış edirdilər. Onlarda daha sonra elmsünaslıqda paradigma adını almış şeyin nümunəsini görmək olar [8, 7].

Konstitusiya islahatının məzmununu yalnız konstitusiyanın normativ hüquqi akt kimi bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı müddələrinin yeniləşdirilməsi problemləri ilə əlaqələndirmək olmaz. Yəni konstitusiya islahatının həyata keçirilməsi prosedur məsələləri və hüquq texnikası vəzifələri həddlərindən çox kənara çıxır. Hər bir cəmiyyətin inkişafında mühüm mərhələ kimi və buna müvafiq olaraq konstitusiya-hüquqi doktrinasının kateqoriyalarından biri kimi çıxış edən konstitusiya islahatının mahiyyəti onun hüquq antologiyası, qnesiologiya və aksiologiyası baxımından nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyini müəyyənləşdirir.

Beləliklə, bu mürəkkəb prosesin tədqiqi qaçılmaz olaraq onun dərk

edilməsinə yanaşmaların müəyyənləşdirilməsini, onun həyata keçirilmə qaydasının və prinsiplərinin, sosial-hüquqi “varlığın” araşdırılmasını, konstitusiyaya islahatı nəticəsində siyasi və hüquqi ifadə əldə edən dəyərlərin təhlilini nəzərdə tutur. Konstitusiyaya islahatının xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, o, bir tərəfdən ictimai-siyasi, digər tərəfdən isə hüquqi bir prosesdir və həm ən vacib ictimai münasibətlərin dinamikasını, həm də onların hüquqi tənzimlənmə dinamikasını ifadə edir. Əlbəttə ki, bir çox ictimai əhəmiyyətli proseslər konstitusiyaya hüququ normaları ilə tənzimlənir. Üstəlik, dövlət orqanlarının formalaşması və fəaliyyət göstərməsi qaydalarını müəyyən edən maddələr və normativ hüquqi aktlar hüquq tənzimlənməsinin tam izah edilə bilən ətraflılığı ilə fərqlənirlər. Bundan əlavə, bir qayda olaraq, məqsəd konstitusiyaya islahatına tam tətbiq edilə bilinməyən prosesin prosedur dəqiqliyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Konstitusiyaya dəyişiklikləri prosesi kimi konstitusiyaya islahatı haqqında nəzəriyyənin inkişafı, bizim fikrimizcə, konstitusiyaya islahatının məqsədləri və hədəf prioritetləri, onun aparılmasının iqtisadi, sosial-siyasi, ideoloji, təşkilati və hüquqi prinsipləri, konstitusiyaya islahatının aparılmasının əsas mərhələlərinin məzmunu və strukturlaşdırılması problemlərinin öyrənilməsi daxil olmaqla ilkin şərtləri və qaydasının həyata keçirilməsi və habelə konstitusiyaya islahatının nəticəsi kimi konstitusionalizm modelinin nəzəri inkişafının və praktiki həyata keçirilməsinin təhlili haqqında sistemli elmi təsəvvürlərin formalaşmasını nəzərdə tutur [4, 24].

Hüquq ədəbiyyatında bu metodlardan hansına üstünlük verilməsi barədə mübahisələr çoxdan məlumdur. Bu mübahisənin tərəfləri kimi bir tərəfdən dövlət və hüquq tarixinin nümayəndələri, digər tərəfdən isə dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin nümayəndələri çıxış edirlər. Uzun müddət ərzində bu və ya digər metodun dəstəklənməsinə yönəlmiş arqumentlərin irəli sürülməsi özünün problem-qoyuluş formasını saxlayırdı. Yalnız konstitusiyaya islahatının başlanması ilə elmi axtarışlarda tarixi proseslərə daha geniş miqyasda baxmaq, Sovet dövrünün doqmatik təsvirlərini yenidən dəyərləndirmək imkanı yaranmışdır. Bu gün konstitusiyaya islahatı ümumi nəzəri və tarixi biliklərin inteqrasiyası haqqında danışımağa imkan verir, buna görə də onun tədqiq edilməsi üçün ən səmərəli yol yuxarıda göstərilən iki metodun ağılabatan birləşdirilməsidir. Məhz belə bir yanaşma kompleks xarakterli elmi istiqamət üçün daha yüksək dərəcədə məqbuldur, o, komplekslik kimi keyfiyyətin bir növ arqumenti qismində çıxış edir. Konstitusiyaya islahatlarının zəngin faktoloji bazası bu metodlardan hansısa birinə üstünlük verilməsinə imkan vermir. Tədqiqat nəticələrinin obyektivliyini təmin etmək üçün onların səmərəli birləşməsi zəruridir [3, 23].

Tədqiqat predmetimizin əsas metodlarını nəzərdən keçirək. Belə ki, tarixi metod öz-özlüyündə kifayət qədər geniş yayılmış və ən qədimdir. Lakin o, öz inkişaf tarixinə malik olsa da, konstitusiyaya islahatlarının inkişafının

tədqiqində öz aktuallığını və obyektivliyini itirməmişdir.

Özünün çiçəklənmə dövründə maarifçilik, klassizm və modernizm nümayəndələri tarixi metodun tətbiq olunmasının zəruriliyini qeyd edir, fəlsəfə və hüquqşünaslıqda XVIII-XIX əsrlərin məşhur adlarına müraciət edirdilər. Onlara Ş.Monteskyö, Q.Huqo, G.Hegel, G.Ellinek, R.Yerinq, K.Marks, K.Savinyi, G.Puxta və başqaları aid idi. Onların tarixi metodun əsaslandırılmasına verdikləri töhfənin təhlili rus alimi P.İ.Novqorodsev tərəfindən uğurla göstərilmişdir. O, məsələn, K.Savinyi və R.Yerinqin yanaşmalarını müxtəlif cür dəyərləndirirdi: “İnkişaf ideyasında Savinyi davamlılığı, sonrakı dövrlərin əvvəlki dövrlərdən asılılığını; Yerinq isə dəyişkənlik və axıcılığı, köhnənin yeni ilə əvəzlənməsini vurğulayır” [7, 67].

Metodoloji məktəblərin təşəkkül tapmasında N.N.Alekseyev, N.M.Korkunov, K.A.Nevolin, K.P.Pobedonostsev, E.V.Spektorski, Q.F.Şerşeneviç, İ.V.Mixaylovski, B.N.Çeçerin və s. məşhur alimlər əhəmiyyətli dərcədə töhfə vermişlər.

Hal-hazırda tarixi metodun tərəfdarları qisimdə A.S.Avtonomov, V.P.Kazimirçuk, C.A.Kərimov, V.N.Kudryavtsev, D.İ.Lukovskaya, A.V.Malko, L.S.Mamut, V.V.Lazaryev, V.P.Salnikov, L.İ.Spiridonov, V.A.Tumanov, L.S.Yaviç kimi məşhur sovet və postsovet alimləri çıxış edir. Onların mövqələrinin fərqləndirici xüsusiyyəti tədqiqata geniş ümumi humanitar bir yanaşmadan ibarətdir. Akademik V.P.Salnikovun dövlət-hüquqi hadisələrdə ontoloji, etik, dini və tarixi ilkin şərtlərin nisbətində dair təklifləri diqqətəlayiqdir. Professor L.İ.Spiridonov tədqiqatın dialoq metodundan istifadə edərkən tarixi yanaşmanı nəzərə almağı təklif edir [8, 9].

Tarixi metoddan istifadə dövlətdaxili (milli) təbiətli konstitusiya islahatlarının müəyyən xüsusiyyətlərini vurğulamağa imkan verir, tarixi sistemləşdirmə üçün baza yaradır və Rusiya dövləti və onun hüquqi sistemi, mənəvi mədəniyyət ənənələri və digər dəyərlər üçün yad olan nəzəriyyələrin, konsepsiyaların, proqramların tətbiqində mümkün səhvlər haqqında xəbərdarlıq verir [3, 23].

Hüququn tarixi məktəbinin qurucuları (Savinyi, 1779-1861) tərəfindən əsaslandırılmış tarixi metodun üsulları hüquq elmi tərəfindən müxtəlif cür qəbul edilirdi. Tarixi metod rasionalizmə qarşı mübarizədə özünə həyat yolu açaraq bərqərar oldu və hakim mövqə qazandı. Onun variasiyaları, prioritetləri və çatışmazlıqları ilə bağlı mübahisələrin vaxtaşarı gah alovlanmasına, gah da azalmasına baxmayaraq, müxtəlif institut və təsisatların tarixi üzrə bir sıra fundamental tədqiqatların əsasına məhz bu metod qoyulub. Konstitusiya islahatlarının tədqiqi üçün o zəruri və məcburidir.

L.V.Butkonun fikrinə əsasən, konstitusiya islahatının metodoloji əsasını formalaşdırarkən tarixi araşdırma obyektlərinin heç də həmişə birbaşa müşahidə üçün əlçatan olmamasına dair bir tarixşünaslıq həqiqətini xatırlatmaq

məqsədəuyğun görünür. Həmçinin əvvəlki konstitusiya islahatları hadisələri həmişəlik itmiş, özündən sonra yalnız yazılı materialları qoymuşdur. Tədqiqatçı isə bu materiallar əsasında baş vermiş dəyişikliklərin təsvirini və səbəblərini bərpa etməyə məcburdur. Əməl edilməli olan əsas tələb bu və ya digər tarixi materialı tənqidi qiymətləndirməkdir [3, 25].

Alimin fikrincə, yekunlaşdırıcı mülahizələr daxili və xarici xarakterli tənqidi müddəalara əsaslanmalıdır. Birincisi, tarixi sənədin həqiqiliyini onun xarici əlamətlərinə əsaslanaraq yoxlamaq lazımdır: tərtib edildiyi yer və tarix; müəlliflik; sənədin əsl və ya surət olması; əgər surətdirsə, o zaman sənədin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq onun əslini tam həcmdə əks etdirirmi? İkincisi, məlumatın mötəbərliyindən, sənədin məzmununun, orada təsvir olunan hadisələrin etibarlılığından əmin olmaq lazımdır. Belə hallarda tarixi metodu müqayisəli təhlil metodu ilə birləşdirmək lazımdır [3, 26].

N.H.Cəfərlinin fikrincə, müqayisəli hüquqşünaslıq hüquq düşüncəsinin formalaşmasına fəal təsir edir, hüquq mədəniyyətinin yüksəlməsində aktivləşdirici rol oynayır, hüquqşünas üçün zəruri biliklər verir [1, 13]. Müqayisəli tədqiqatların (komparativistikanın) əsas vasitəsini müqayisə etmə yolu ilə hüquqi hadisələrin xüsusiyyətlərini, onların inkişaf meyllərini aşkar etməyə imkan verən müqayisəli metod təşkil edir. Tədqiqat obyektindən asılı olaraq makro müqayisə və mikro müqayisə fərqləndirilir. Makro müqayisənin obyektlərini ümumi hüquqi məkan, hüquq sistemlərinin ailələri, qrup və cəmiyyətləri təşkil edir.

Mikro müqayisənin obyektlərini isə hüquq sistemlərinin müəyyən komponentləri və ya elementləri – hüquq sahələri, institutları və normaları təşkil edir. Bu halda müqayisə obyektinə təkcə hüquq institutları və normaları yox, həm də konstitusiyalar, məəllələr, müəyyən oxşar ictimai münasibətlər dairəsini tənzimləyən digər normativ hüquqi aktlar, məhkəmə praktikasının materialları, hüquq doktrinaları və s. ola bilər. A.İ.Quliyev müqayisəli hüquqşünaslığın öz rolunu layiqincə yerinə yetirməsindən ötrü hüquqşünasların, ancaq milli hüququn öyrənilməsilə kifayətlənməməsini, hər bir mümkün halda müqayisəli metoda müraciət etməsini qeyd edir [2, 35]. Bu cür yanaşmada müqayisəli tədqiqat metodu olduqca zəruridir və konstitusiya islahatlarının tədqiqatında səmərəlidir. Bəzən makromüqayisə və mikromüqayisə elmi vəzifələrin səviyyəsi üzrə də fərqləndirilir. Makromüqayisə ümumi məsələləri, mikromüqayisə isə xüsusi hüquqi məsələləri həll edir [9, 12].

Konstitusiya dəyişikliklərinin müqayisəsi sinxron və diaxron ola bilər. Birinci halda hüquqi hadisələr eyni zaman vəziyyətində tədqiq olunurlar. İkinci halda isə müxtəlif zamanlarda – keçmişdə, hal-hazırda və gələcəkdə baş verən hüquqi hadisələr tədqiqat obyektinə olurlar.

Elmi ədəbiyyatda göstəriləndiyi kimi, tədqiqatların müvafiq olaraq üç istiqamətini ayırmaq olar: inkişaf dinamikası, statik (sabit) vəziyyət, gələcək

inkişafın proqnozlaşdırılması və konstitusiyaya modernləşdirilməsi vəziyyəti [10, 13].

Bununla yanaşı, komparativist tədqiqatların aparılması bir sıra qaydalara əməl olunmasını tələb edir: müqayisə obyektləri müqayisə oluna bilməlidir, ətraf aləm ilə əlaqə öyrənilməlidir və deformasiyalara və təhriflərə məruz qalmamalıdır.

Öz növbəsində, Y.A.Tixomirov uğurlu və dəqiq olaraq müqayisəli hüquqi tədqiqatlarda istifadə edilməsi məqsədəuyğun olan altı metodoloji qaydanı ayırır:

1. Müqayisəli təhlil obyektlərinin düzgün seçimi və müqayisəli hüquqsünaslığın subyektlərinin təbiəti və ehtiyacları ilə şərtlənən məqsədlərin düzgün qoyuluşu;

2. Həm müqayisə edilən hüquq sistemləri çərçivəsində daxili əlaqələrin və asılılıqların, həm də konkret dövlət və cəmiyyət kontekstində onların inkişafının müəyyən edilməsi üçün sistem-tarixi metodların, məntiqi təhlilin, analogiyanın istifadə edilməsi ilə müxtəlif səviyyələrdə hüquqi müqayisənin aparılması;

3. Müqayisə edilən hüquqi halların, normaların, institutların və s. əlamətlərinin düzgün müəyyən edilməsi, həll edilməsi onların yaranmasını və inkişafını şərtləndirmiş ictimai və dövlət vəzifələrinin bərqərar edilməsi;

4. Müqayisə edilən hüquq sistemlərində, aktlarda və s. istifadə edilən hüquq anlayışları və terminlərinin oxşarlıq və fərqlilik dərəcəsinin göstərilməsi;

5. Hüquqi halların, institutların və normaların oxşarlığının, fərqlərinin və müqayisə edilə bilməməzliyinin dəyərləndirmə meyarlarının tərtib edilməsi və tətbiqi;

6. Müqayisəli-hüquqi təhlilin nəticələrinin və normayaradıcılıq fəaliyyətində, qanunvericiliyin və onun sahələrinin inkişafında, hüquqtətbiqedici praktikada onların istifadə edilməsi imkanlarının müəyyən edilməsi [11, 67].

Macarıstan alimi Z.Peterinin əsərlərində müqayisə mərhələləri bir az başqa cür təqdim olunub. O üç əsas mərhələni qeyd edir:

a) müqayisə olunmazlığın müəyyən edilməsi, başqa cür desək, araşdırılan hallar arasında müqayisəni praktiki olaraq həyata keçirməyə imkan verən müqayisə etmə meyarının seçilməsi;

b) müqayisə etmə meyarının əsasında araşdırılan hallar arasında oxşarlıq və fərqlərin müəyyən edilməsi;

c) bu oxşarlıq və fərqlər əsasında:

1) tədqiq edilən halın əhəmiyyətli əlamətlərinin aydınlaşdırılması və bundan çıxış edərək onun haqqında anlayışın müəyyən edilməsi;

2) onun inkişaf tendensiyalarının, meyllərinin müəyyənləşdirilməsi;

3) bu halı büruzə verən konkret formaların dəyərləndirilməsi [12, 81].

Münster universitetinin professoru N.Yansenin əsərində müqayisəli-hüquqi tədqiqatların metodologiyası haqqında maraqlı fikirlər təqdim olunmuşdur. Birinci mərhələdə müqayisə ayrı-ayrı hallar arasında oxşarlığın və fərqlərin müəyyən edilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Bu mərhələdə ətraf aləmin dərk edilməsinin təbiəti səbəbindən ön plana fərqləndirici əlamətlərin axtarışı çıxır (fərqləndirici müqayisə) [14, 302].

Müqayisəli-hüquqi təhlilin bir neçə mərhələlərini fərqləndirirlər. Belə ki, K.Zvayqer və Q.Puttfarkenin fikrinə əsasən, müqayisənin ilkin məqsədi “xarici hüququ (öz hüququndan çıxış edərək) daha yaxşı bilməkdən ibarətdir. O, həm nəzəri səviyyədə, həm də praktiki-tətbiqetmə səviyyəsində həyata keçirilə bilər, məsələn, xarici hüququn məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsində. İkinci addım – “təsviredici xarakterli müqayisəli öyrənilmə, yəni iki və ya bir neçə hüquq sistemləri arasında oxşarlıqların və fərqlərin hərtərəfli təsviri... Növbəti addım – hüququn nəzəriyyəsi və fəlsəfəsinin müxtəlif konsepsiyalarına, doktrinaların öyrənilməsinə və ayrı-ayrı institutların təhlilinə, onların mahiyyətinə və funksiyalarına, bütövlükdə hüquq sistemlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə əsaslanan bu növ təsvirə daha nəzəri xarakterin verilməsidir” [13, 157].

Sonrakı təhlil təkcə tədqiq olunan halların fərqlərini yox, həm də onların oxşarlığını ortaya qoyur. Onun nəticəsi kimi xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi və təsnifatı çıxış edir.

Elmi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, növbəti mərhələdə hadisələrin keyfiyyət xüsusiyyətlərini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verən oxşarlıq və fərqlilik dərəcələri müəyyən edilir. Onlar müqayisəli-hüquqi dəyərlərin ifadə olunması üçün əsas kimi çıxış edirlər. N.Jansenin qeyd etdiyi kimi: “Müqayisəli qiymətləndirmələr əsasən komparativistin mövqeyindən, onun elmi bilikləri qavramasından və onun tərəfindən qabaqcadan ifadə edilmiş gözləntilərindən asılıdır” [14, 302]. Buradan o, belə bir nəticəyə gəlir ki, komparativist tədqiqatlar müəyyən dərəcədə subyektivdirlər və onlar tamamilə neytral ola bilməzlər. Lakin bununla bərabər, o əlavə edir ki, bu cür tədqiqatlar qeyri-iradi xarakter daşıyır, çünki onlar real mövcud olan halları əks etdirir.

Alim iddia edir ki, çox şey hansı müqayisə meyarlarının seçilməsindən asılıdır. Eyni zamanda, aydındır ki, demokratiya və bütövlükdə hüquq sistemi kimi bu cür kompleks hadisələr bir meyarla qiymətləndirilə bilməz. Bununla yanaşı, N.Jansen iddia edir ki, tamdəyərli müqayisəli araşdırma yalnız hətta diqqətlə seçilmiş meyarlar əsasında da aparıla bilməz [14, 301].

Bir çox sosial hadisələrin təbiətini dərk etmək üçün M.Veberin feodalizm və kapitalizm kimi ictimai formasiyaların “ideal tipli” hüququ, idarəçiliyi haqqında konsepsiyaları tətbiq edilməlidir. N. Jansen davam edir ki:

“Əlbəttə, reallıq bu cür klinik ideal standartlara tam uyğun gəlmir”, lakin onların istifadə edilməsi bir çox yanılmalardan və təsniflərin həddindən artıq mürəkkəbləşdirilməsindən qaçmağa imkan verir [14, 316].

Bir çox hallarda işlərin yerinə yetirilməsi mərhələləri və texnologiyası müqayisəli-hüquqi tədqiqatların məqsədlərindən asılıdır. Tətbiqi işlərin metodologiyasında ciddi fərqləri ayırmaq olar.

Bir çox qanun layihələrinin hazırlanmasında iştirak edən Y.A.Tixomirovun fikrincə, tətbiqi komparativist tədqiqatlar qarşıya qoyulmuş vəzifə icraçı tərəfindən dəqiq anlaşıldıqdan və normativ-hüquqi material toplanıldıqdan sonra başlanmalıdır.

İcraçının araşdırılan aktların autentliyini, həqiqiliyini rəsmi nəşrlər və ya müvafiq dövlət orqanlarının rəsmi saytları üzrə yoxlaması arzu olunanıdır. Normativ-hüquqi materialın toplanması ilə eyni vaxtda ədəbiyyatın, statik və digər materialların toplanması, müvafiq məsələ üzrə beynəlxalq hüquq normaların öyrənilməsi də həyata keçirilir.

Y.A.Tixomirovun təsvirinə əsasən toplanmış materialla sonrakı iş aşağıdakı mərhələləri və hərəkət növlərini nəzərdə tutur:

- toplanmış materialın mövzusunun əsas məsələləri üzrə paylanması;
- eyni məsələlər üzrə normativ-hüquqi qərarların müqayisə edilməsi və onların kəmiyyət xüsusiyyətləri ilə orta qəhət və fərqlərinin müəyyən edilməsi. Zəruri hallarda, kəmiyyət xüsusiyyətlərini göstərən müvafiq cədvəllər tərtib edilir;
- müqayisə olunan normativ-hüquqi qərarların praktikanın mövcud ehtiyaclarına uyğunluğu, maliyyə və maddi vasitələrin təmin olunması baxımından keyfiyyətə qiymətləndirilməsi və bu qərarların bizim ölkəmizdə və xaricdə eyni tipli məsələlərin ən uğurlu həlli ilə müqayisə edilməsi;
- müqayisə olunan normativ-hüquqi qərarların onların konstitusiyaya, qanunçuluğa, beynəlxalq hüquq normalarına uyğunluğu baxımından qiymətləndirilməsi;
- tədqiqat prosesi zamanı əldə edilmiş materialları ehtiva edən yekun sənədlərin hazırlanması;
- zəruri hallarda bu ictimai münasibətlər sahəsini tənzimləyən hüquq normalarının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə maraqlı orqanlar üçün tövsiyələrin işlənilib hazırlanması;
- məqsədəuyğun olduqda hazırlanmış yekun sənədlərin və tövsiyələrin maraqlı olan orqan və qurumlarda müzakirəsi;
- tədqiqatların nəticələri ilə tanış olmalı olan maraqlı orqanların, qurumların və vəzifəli şəxslərin siyahısını müəyyənləşdirmək və göstərilən materialları onlara göndərmək [11, 63].

Müqayisəli hüquqi tədqiqatlar hüququn kompleksli, hərtərəfli öyrənilməsini tələb edir. K.Zvayqerin qeyd etdiyi kimi: “Müqayisəli hüquqşü-

naslıq hüququn hər hansı bir digər dərin dərk edilməsi kimi yalnız konsepsiya və doktrinaların öyrənilməsi ilə yekunlaşa bilməz. O, hüquqi gerçəkliyi, “fəaliyyətdə olan hüquq”-u öyrənir” [13, 158].

Konstitusiyaya islahatının dərkətmə metodologiyasındakı ümumi xətt ilk növbədə tədqiqatın əsas məqsədinə tabe olmalıdır. Belə bir məqsəd isə, bir çox alimlərin inamına görə, onun predmetinin mahiyyət keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri, yəni islahatların gedişatı zamanı və islahat nəticəsində yaranan münasibətlər, islahatdan sonrakı hadisələrdən əvvəl olan münasibətlər, sonradan yaranan və ya yarana bilən münasibətlər barədə ən dolğun izahetmə olmalıdır. Bu məqsədə çatmağın əsasına təkcə tarixi deyil, həm də müqayisəli metodun qoyulmasını fərz etsək, hər bir faktoloji vəziyyətin ifadəsinin əvvəlcə və dəyərləndirilməsində onun əsas ideyasını, prinsipini, hərəkətverici motivini göstərmək lazımdır.

Daha sonra onun analoqlarını müxtəlif vəziyyətlərdə axtarıb taparaq və bununla yanaşı aşkar edilmiş fərqli cəhətləri və oxşarlıqları qeyd edərək hadisənin məzmununu izah etmək faydalı və zəruridir [11, 34].

Bundan sonra, tədqiq edilən halın, onun yaranma tarixinin və sonrakı inkişafının tam, yekunlaşmış surətinin formalaşdırılması, onun əhəmiyyətinin və tipləşdirilməsinin müəyyən edilməsi mümkün olur. Bununla belə, səthi, təsadüfi, əhəmiyyətsiz olanı, “öz-özlüyündə heç bir hüquqi müəyyənliyə malik olmayan və praktiki ehtiyac ilə yaranmayan, lakin çox güman ki, sadəcə dildən hüquqi münasibətlər sahəsinə keçirdilən terminlərin səhv istifadə edilməsinə əsaslan”-ı tənqidi dəyərləndirmək həmişə yerinə düşür [15, 10].

Yuxarıda göstərilən metodikanın köməyi ilə təklif olunan nəticələrin obyektiv olmasının əsası kimi, tədqiq olunan tarixi faktların (bütün müxtəlifliyinə baxmayaraq) böyük əksəriyyətində müəyyən edilən oxşarlıqlar və eyniliklər çıxış edə bilər. Müəyyən edilmiş oxşarlıqların keçmiş və indiki hadisələrdə baş verməsi və gələcək üçün proqnozlaşdırılması vacibdir. Oxşarlığın səbəbləri əsas və ikinci dərəcəli, zəruri və ya təsadüfi ola bilər. Bizim üçün şübhəsiz, əsas olanlar vacibdir və onların arasında ilk növbədə bunların adlarını çəkmək olar: şərtlənmənin ümumiliyi və eyni kökdən törəmə; inkişaf şərtlərinin tipikliyi; təsisetmənin irsiliyi; müqayisə olunan hadisələrin nəticələrinin eyniliyi. Yalnız onların mövcudluğunda müqayisəli metod konstitusiyaya islahatlarında hadisənin izah edilməsi üçün və onun qanunauyğunluqlarının əsaslandırılması üçün imkanlar açır. Lakin o, tam dərkətmə informasiyası ilə kifayət qədər təmin olunmamış ayrı-ayrı tarixi epizodların xarakteristikasında çatışmayan detalların, fraqmentlərin, keyfiyyətlərin doldurulması üçün vasitə olmamalıdır [16, 16].

Bununla yanaşı, tarixi-müqayisəli tədqiqatlarda bu cür xəbərdarlıqlar heç də həmişə nəzərə alınmır. Məsələn, M.F.Vladimir-Budanovun fikrinə istinad edək. O, özünün rus hüququ tarixinin icmalında: “O dövrdə digər

slavyan xalqlarının hüququ haqqında mənbələrdən əldə olunan faktlar etibarlı şəkildə rus hüququna aid edilə bilər” fikrinə əsaslanaraq rus hüququnu ümumislavyan hüququ ilə eyniləşdirir [17, 3].

Göstərilmiş arqumentlər M.F.Vladimir-Budanov tərəfindən irəli sürülən nəticələrə əsas ola bilməz, çünki belə müqayisədə müqayisə edilən hadisələrin mahiyyət oxşarlığı aşkar edilməmişdir, yalnız tədqiq olunan obyektin əlamətlərinin bu əlamətlərin onda aşkar edilmədiyi, lakin müəllifin məntiqi quruluşunun yekunlaşdırılması üçün zəruri olan digər obyektə avtomatik keçirilməsi üçün bir cəhdin edilməsidir.

Y.A.Tixomirov iddia edir ki: “Rusiya qanunvericiliyində heç də hər zaman adekvat şəkildə əks oluna bilməyən elmi hüquqi konsepsiyaların bir-bəşə götürülməsi”-ni müqayisəli təhlil metodunun tətbiqində yol verilən tipik səhvlərdən biri hesab etmək lazımdır [11, 54] Konstitusiyaya islahatının tətbiqində müqayisəli təhlil metodunun tətbiqi öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Hər şeydən əvvəl bu metodun tətbiqi texnologiyası xüsusi xarakter daşıyır.

Birincisi, yalnız bir tarixi dövrün faktoloji materialı müqayisə edilə bilər. O zaman müqayisənin aparılacağı mahiyyət əlamətləri toplusu kifayət olmalı, yəni müqayisə olunan obyektlərin bütün tərəflərini əhatə etməli və eyni olmalıdır. Qarışıq əlamətləri müqayisə etmək, onların əsasında ümumi-ləşmələr aparmaq və nəticələr çıxarmaq olmaz.

İkincisi, müqayisə müxtəlif tarixi müstəvilərdə aparıla bilər. Bu halda, bu müstəvilərin kəsişmə xəttini qeyd etmək, müqayisə olunan obyektləri bu xətt üzrə kəsmək və mücərrəd qoyma vasitəsi ilə müqayisə aparmaq lazımdır [11, 54].

Bundan başqa, konstitusiyaya islahatının tətbiqində bu metodun informasiya təminatı da öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

L.V.Butkonun fikrincə, müqayisəli metoddan istifadə edərkən bu, bir tərəfdən, arxiv materialları, digər tərəfdən, real gerçəklik hadisələri ola bilər. Belə hallarda müqayisə tədqiqat obyektlərinin seçilməsi, müqayisənin təşkilati, müqayisələrin mərhələ-mərhələ aparılması, qiymətləndirmə meyarlarının müəyyənləşdirilməsi və məlumat-analitik materialların hazırlanması üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş metodik qaydalara uyğun həyata keçirilməlidir [3, 24].

Alimlərin fikrincə, yuxarıda göstərilən metodların tətbiqi konstitusiyaya proseslərinin məntiqini dərk etmək üçün zəmin yaradır və yalnız statik deyil, konstitusiyaya dəyişikliklərinin dinamikasını da tədqiq etməyə kömək edir. Bu da, öz növbəsində, konstitusiyaya islahatının tətbiqinin əsas vəzifələrini görməyə imkan verir: sonuncunun çoxvariantlılığının, onun hərəkətverici qüvvələrinin müəyyən edilməsi, konstitusiyaya prosesinin əsas və aralıq mərhələlərinin, yollarının, formalarının, quruluşunun müəyyənləşdirilməsi [3, 25].

Eyni zamanda, konstitusiya dəyişikliklərinin həqiqi, mövcud proseslərini dərk etmək üçün yalnız müqayisəli metodla məhdudlaşmaq olmaz. Elmi idrakın dialektik, tarixi, formal-hüquqi, funksional, sistemli, struktur və s. kimi digər metodlarından da istifadə etmək lazımdır.

Belə ki, dialektik metod hüquqi hadisənin bütün tərəflərinin dialektika qanunları müstəvisində tədqiqini şərtləndirir: kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi və əksinə; ziddiyyətlərin mübarizəsinin nəticəsi kimi inkişaf etmə; köhnənin yeni ilə məhv edilməsi və bir keyfiyyət vəziyyətinin digərinə keçməsi.

Tarixi metod hüquqi hadisələrin mənşəyini açmağa, tarixin müxtəlif mərhələlərində onların inkişafını izləməyə, onların mövcud vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Belə ki, ümumi və ya roman-german hüquq sistemlərinin təbiətini onların yaranma tarixinə istinad etmədən başa düşmək mümkün deyil. Tarixi metod hüququn genişmiqyaslı resepsiya mexanizmlərini (xüsusən Qədim Roma hüququnun Qərbi Avropada və islam hüququnun Yaxın Şərqdə, Orta Asiyada və Şimali Afrikada) və ayrı-ayrı hüquqi qərarların, o cümlədən digər dövlətlərin aktlarının digər hüquq sistemlərindən tez-tez götürülməsini (məsələn, 1898-ci ildə Alman mülki məəcəlləsinin Yaponiya tərəfindən və 1926-cı ildə İsveçrə mülki məəcəlləsinin Türkiyə tərəfindən) ifşa etməyə imkan verir [11, 55].

Formal-hüquqi metod hüquqi hadisələrin əsas elementlərini, əlamətlərini və xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Belə “hüquqi elementlər” dərk edilmədikdə müqayisə predmetsiz olur. Hüquq institutlarının təbiətini dərk etmədən mülkiyyət, seçkilər və s. hüquq tənzipləmə modellərini müqayisə etmək mümkün deyil [18, 8].

Funksional metod hüquqi hadisələri onların qarşısında qoyulan məqsədlərə və onların yaratdığı nəticələrə görə qiymətləndirməyə imkan verir. Bu metoddan istifadə edilməsi zəruriliyi, ilk baxışda, mahiyyətə bir-birinə oxşar və ya yaxın institutların və normaların fərqli hüquq sistemlərində müxtəlif cür fəaliyyət göstərməsi ilə müəyyən edilir. Belə hallarda fərqli hüquq sistemlərinin normalarını deyil, hüquqi problemlərin həlli üsullarını müqayisə etmək ehtiyacı yaranır [19, 50].

Müqayisəli-hüquqi tədqiqatlarda hüquq normalarının bir aktda əks olunan digər normalardan və ümumi hüquq müstəvisindən ayrılıqda araşdırılmasını istisna edən sistemli yanaşmadan istifadə edilməlidir. Bununla əlaqədar macar alimi D.Erşi vurğulayır ki, Vaterlo körpüsünü və Eyfel qülləsini hazırladıqları metal parçalarına görə müqayisə etmək mümkün deyil, onları bütövlükdə müqayisə etmək lazımdır [20, 83]. Sistemli metod nəinki hüquqi hadisələri hərtərəfli qiymətləndirməyə, həm də hüquq tənziplənməsindəki boşluqları da müəyyən etmək imkanı verir [21, 416]. Struktur təhlili hüququn müxtəlif komponentlərinin daxili əlaqələrini, onların qa-

nunauyğunluqlarını və inkişaf dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir.

Yekunda qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəli (komparativist) tədqiqatlar yalnız hüquqşünaslıq ilə məhdudlaşmadıqda, həm də təməl elmlərin – fəlsəfənin, tarixin, politologiyanın, sosiologiyanın, eləcə də əlaqəli elmi istiqamətlərin – müqayisəli dinşünaslıq, müqayisəli dilçilik, müqayisəli siyasətşünaslıq sahəsindəki tədqiqatların nəticələrindən istifadə etdikdə faydalı ola bilər.

Konstitusiya islahatlarının öyrənilməsi zamanı yuxarıda göstərilən məsələlərin həlli mücərrəd məntiqi sisteminin yaradılması vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu sistem üçün zəruri empirik əsas müqayisəli-tarixi metoddur. Müqayisəli-tarixi tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən məlumatlar məntiqi metod əsasında nəzəri cəhətdən yenidən işlənməyə məruz qalır. Məhz sonuncusu konstitusiya islahatlarının ən ümumi şəkillərini abstrakt və məntiqi qaydaya salınmış formada fikrən yenidən yaratmağa və onların əsas idrak alətini – özbaşına quruluşların modelləşdirilməsi nəticəsində əldə edilmiş və bir-birinə məntiqi şəkildə təbə edilmiş abstraksiyalar sistemini formalaşdırmağa imkan verir.

Dövlət-hüquq elmində üstün mövqeni, demək olar ki, məntiqi (doqmatik) təhlil metodu tutur. Onun tətbiqi, həmçinin təsvirlər, ümumiləşdirmələr, sistemləşdirmə, materialın məntiqi qaydaya salınması, təriflərin, anlayışların, şərhələrin tərtib edilməsi, öyrənilən hadisələrin mənasının təfsiri üçün geniş sahələr açan konstitusiya islahatının tədqiqində də zəruridir. Bu metod konstitusiya islahatının tədqiqini onun çərçivəsində baş verən dövlət-hüquq tədbirlərinə və onlarla əlaqədar qəbul edilən hüquq normalarının təsvirinin ən sadə vasitələrindən başlamağa imkan verir. Sonra isə tədqiq olunan obyektlərin ardıcıl ayrılması, onların mahiyyətində dövrü təkrarlayan keyfiyyətlərin, xassələrin, elementlərin aşkarlanması və sonuncuların müstəqil araşdırılması əsasında mümkün olan ilk elmi ümumiləşdirmələr məsələsi həll oluna bilər.

Daha sonra ümumiləşdirilmiş hadisələr adlandırılan hüquqi anlayışların müəyyənləşdirilməsi məqsədinə çatmaq olar. Bütün müşahidə olunan ümumiləşdirilmiş hadisələrə xas olan ümumi əlamətləri müəyyən edərək bizi maraqlandıran definisiyaların, prinsiplərin, qaydaların təriflərində onları məntiqi şəkildə düzmək imkanı əldə edirik.

Bununla yanaşı, onu da fərqləndirmək lazımdır ki, prinsip təhlilin nəticəsi kimi çıxış edir, hüquqi anlayışın müəyyən edilməsi isə sintezin nəticəsidir. Konstitusiya islahatı zamanı təsvir edilən metodun müasir şərtlərdə tətbiq edilmə mexanizmini prinsiplərin yaradılmasının, təsis edilməsinin üstünlük təşkil etdiyi Sovet dövründən fərqləndirən qanunauyğunluq müəyyən edilmişdir. Normativ hüquqi aktların mətnlərinə daxil edilən müəyyən anlayışların ifadə olunması məsuliyyətini qanunverici getdikcə daha tez-tez öz üzərinə götürür.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərli, N.H. Müqayisəli hüquqşünaslıq. Dərs vəsaiti / N.H. Cəfərli. - Bakı: Elm, -2018. - 332 s.
2. Quliyev, A.İ. Müqayisəli hüquqşünaslıq. Dərs vəsaiti / A.İ.Quliyev. - Bakı: AFPoliqrAF, - 2019. - 240 s.
3. Бутько, Л.В. Конституционная реформа (Теорет.-правовой анализ) : / Дис. доктора юридических наук / - СПб., 1998. - 426 с.
4. Медушевский, А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты: курс лекций / А.Н. Медушевский. – М.: ГУ ВШЭ, - 2002. – 512 с.
5. Павлов, Т. Избранные философские произведения. Т.3. Теория отражения. Основные вопросы диалектико-материалистической теории познания. - Москва: Издательство иностранной литературы, - 1962. – с. 826.
6. Чепунов, О.И. Системное взаимодействие органов государственной власти в Российской Федерации: / автореферат дис. ... док. юрид. наук. / - Москва, 2011.- 55 с.
7. Новгородцев, П.И. Историческая школа юристов, ее происхождение и судьба: Опыт характеристики основ школы Савиньи в их последовательном развитии / П.И.Новгородцев. - Москва: Издательство Унив. тип., -1896. - 234 с.
8. Спиридонов, Л.И. Теория государства и права. Учебник. / Л.И. Спиридонов. - Москва: Проспект, 1996. - 304 с.
9. Селиванов, А.А. Конституция. Гражданин. Суд. Профессиональные и общественные взгляды / А.О.Селиванов. - Киев: УАИД Рада, - 2009. – 560 с.
10. Тилле, А.А. Сравнительный метод в юридических дисциплинах. / А.А.Тилле, Г.В.Швеков. - М.: Высшая школа, 1973. 192 с.
11. Тихомиров, Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А.Тихомиров. - Москва: Норма, - 1996. - 432 с.
12. Петери, З. Задачи и методы сравнительного правоведения // Сравнительное правоведение: Сборник статей / Отв. ред. В.А.Туманов. - Москва, 1978. – с. 76-91.
13. Цвайгерт, К., Пугтифаркен, Г. О возможности сравнения правовых институтов // Очерки сравнительного права. - Москва: Прогресс, -1981. – 265 с.
14. Jansen, N. Comparative Law and Comparative Knowledge // The Oxford handbook of Comparative law. / Ed. by M. Reimann, R. Zimmermann. - New York: The Oxford University Press, - 2008. – 1456 p.
15. Победоносцев, К.П. Курс гражданского права. [В 3-х частях] / К.П.Победоносцев. - СПб.: типография А.А.Краевского, - ч. 1. т. 1. - 1868. - 392 с.
16. Тарановский, О.В. Сравнительное правоведение в конце XIX в. / О.В.Тарановский. - Москва: Лань, - 2013, - 16 с.
17. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф.Владимирский-Буданов. - Ростов-на-Дону: Феникс, - 1995. - 640 с.
18. Бутусова, Н.В. О модернизации российской Конституции (цели, задачи, пути осуществления) // - Москва: Конституционное и муниципальное право, - 2013. № 1. – с. 5-11.
19. Цвайгерт, К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. / К.Цвайгерт, Х.Кетц. - В 2-х тт. — Том I. Основы: Пер. с нем. — Москва: Междунар. отношения, 1998. — 480 с.
20. Тилле, А.А. Социалистическое сравнительное правоведение / А.А.Тилле. – Москва: Юридическая литература, 1975. – 207 с.
21. Dannemann, G. Comparative Law: Study of Similarities or Differences? // The Oxford handbook of Comparative law. Ed. by M. Reimann, R. Zimmermann. – Oxford: Oxford University Press. - 2008, - p. 383-419

СОВРЕМЕННАЯ МЕТОДОЛОГИЯ ИЗУЧЕНИЯ КОНСТИТУЦИОННЫХ РЕФОРМ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

А.Р.ГАДИМАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о некоторых особенностях современной методологии исследования конституционных реформ в Новое время. Основная цель - научно-методическая оценка современных конституционных реформ, рассмотрение теорий, связанных с конституционными реформами, и обобщение результатов научных исследований, связанных с их применением на практике. Здесь также проведено исследование дополнений и изменений, внесенных в иные нормативные правовые акты, содержащие конституционно-правовые нормы. В результате исследования был изучен как отечественный, так и зарубежный опыт по данной теме, а также изложено отношение к существующим проблемам в данной области. Проанализирована существующая юридическая литература, нормативная правовая база, выдвинут ряд рекомендаций и предложений.

Ключевые слова: конституционное право, конституционные реформы, конституционная динамика

MODERN METHODOLOGY FOR STUDYING CONSTITUTIONAL REFORMS: HISTORY AND MODERNITY

A.R.GADIMALIYEV

SUMMARY

The article talks about some features of the modern methodology in the study of constitutional reforms in the modern era. The main goal is the scientific-methodical evaluation of modern constitutional reforms, the examination of theories related to constitutional reforms and the summarization of the results of scientific research related to their application in practice. A study of additions and changes made to other normative legal acts containing constitutional legal norms was also conducted here. As a result of the research, both local and foreign experience on the subject was studied, and the attitude to the existing problems in this field was reported. The existing legal literature, the normative legal framework were analyzed, and a number of recommendations and proposals were put forward.

Keywords: constitutional law, constitutional reforms, constitutional dynamics

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ İQTİSADİYYAT**UOT 339.9; 339.9:061(100)****İQTİSADİYYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİ KONSEPSİYASININ
QISA NƏZƏRİ TƏKAMÜLÜ****H.H.ASLANOV*****Bakı Dövlət Universiteti******dosent1966@mail.ru***

Azad bazar iqtisadiyyatı müasir cəmiyyətin bütün sosial iqtisadi problemlərini həll etmək iqtidarında deyil, buna görə də bazar iqtisadiyyatının tənzimləyə bilmədiyi sahələrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi zərurət halını alır. İqtisadiyyatın vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif ölkələrdə dövlət tənzimlənməsinin forma və metodları fərqlənirlər. Hər bir ölkənin iqtisadiyyatı milli xüsusiyyətlərə malik olsa da ümumbəşəri iqtisadi qanunauyğunluq şəraitində fəaliyyət göstərir. Başqa sözlə iqtisadi inkişafın xarakteri və səviyyəsindən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə milli iqtisadiyyatlar getdikcə daha çox qloballaşan dünya iqtisadiyyatına qoşulur. İqtisadi qloballaşma – milli təsərrüfatların vahid dünya iqtisadiyyatına çevrilməsi prosesidir. Dünyada gedən proseslər birmənalı şəkildə göstərir ki, XXI əsrdə bəşəriyyətin inkişaf strategiyasını xeyli dərəcədə məhz qloballaşma müəyyənləşdirəcəkdir. İqtisadi qloballaşma və integrasiya prosesləri əmtəə və xidmətlərin sərbəst hərəkəti, kapital və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti, birgə iqtisadi, valyuta-maliyyə, elmi-texniki, sosial, xarici və hərbi siyasətin razılıq ilə həyata keçirilməsinə əsaslanır. Dünya dövlətləri bu yolla öz istehsal güclərinin, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına nail olurlar və bunların məntiqi göstəricisi kimi əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə cəhd edirlər. Bu baxımdan qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, dövlət tənzimlənməsi, iqtisadi qloballaşma, bazar mexanizmi, iqtisadi inkişaf

Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında bazar mexanizmi və dövlətin müdaxiləsi siyasətinin tədqiqi iqtisadi nəzəriyyənin aktual bir probleminə çevrilmişdir.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi məsələsi müəyyən qədər təkmilləşmiş dövlət quruluşunun yaranması dövrünə təsadüf edir. Bununla əlaqədar qeyd etmək olar ki, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin tarixi XI əsrdən başlayır. Belə ki, XI-XVI əsrlərdə ölkələrin çoxunda əmtəə-pul münasibətləri forma-

laşaraq natural təsərrüfatları sıxışdırmağa başlamışdır. Bu baxımdan iqtisad elminin inkişaf tarixinə nəzər salmaq zəruridir.

İqtisadi inkişafın idarə edilməsi Şərqdə yaşamış mütəfəkkirlərin də fikirlərində öz əksini tapmışdır. Keçmişdə yaşamış dahilərdən biri olan İbn Xəldun (1332-1406) Ərəbistanda dünyaya gəlmişdir. O, dövlət idarəetmə sistemi ilə iqtisadiyyat arasında əlaqə olduğunu qeyd edərək göstərmişdir ki, ağıllı siyasətə malik olan dövlət adamları, dövlətin dağılma səbəblərini iqtisadi məsələlərin həllində görməlidir.

Azərbaycanda yazıb yaratmış mütəfəkkirlərin də iqtisadi baxışları mövcud olmuşdur. Hələ İbn Xəldundan əvvəl Azərbaycanın dahi şair Nizami Gəncəvinin (1141-1209) iqtisadi fikirləri var idi. Onun «Sirlər xəzinəsi», «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl», «İsgəndərnamə» və s. əsərlərində iqtisadi fikir və ideyalar mövcud olmuşdur. Məsələn, Nizami istehlaka təbii bir proses kimi baxırdı. Bununla yanaşı o, istehlakın normal həddə olmasını tövsiyə edirdi, yəni ifrat istehsalın əleyhinə idi.

Azərbaycanın digər görkəmli mütəfəkkirlərindən olan Nəsirəddin Tusi (1201-1274) “Əxlaqi Nasiri” və Maliyyə haqqında əsərlərində iqtisadi fikirlər söyləmişdir. O, iqtisadiyyat elmi anlayışını İctimaiyyət kimi qəbul edərək yazmışdır – Bu elm hamının xeyrinə olan birgə əməyin həqiqi və ümumi inkişafı haqqında nəzəriyyədir. Bu elmin obyektivi ictimai əməklə birləşən və beləliklə, istehsalı ən kamil təşkil edən insanların münasibəti sistemidir. Deməli, hamı bu elmi öyrənməyə səy etməlidir.

Nəsirəddin Tusini Maliyyə haqqında əsərində gəlirlərin mənbəyi və onun xərclənməsi istiqamətləri maraqlandırır. O, mal, sərvət toplamağın qanuni və qeyri-qanuni yollarını araşdırır [2, 47].

Kapitalist təsərrüfat sisteminin formalaşmasının ilkin çağlarında isə iqtisadi proseslərin idarə edilməsi və tənzimlənməsi hansı qaydada aparılması sualı qarşıya çıxmışdır və buna görə də müəyyən bir konsepsiyanın olması vacib hesab edilirdi. Belə konsepsiyalardan biri merkantilizm nəzəriyyəsi olmuşdur. Bu ideya XVI əsrdə İngiltərədə daha çox inkişaf etmiş və o, ilkin monetar merkantilistlərdən U.Stafford (1554-1612), Q.Skarrufi (1519-1584) və fransız A.Monkreyen (1575-1621) adları ilə bağlıdır. Elə elmə də ilk siyasi iqtisad adını verən Monkreyen olmuşdur.

Daha sonra XVI əsrdə merkantilizm, əmtəə merkantilizmi ilə əvəz olunmuşdur ki, bu da Tomas Manın (1571-1641) adı ilə bağlıdır. T.Manın fikrinə görə ixrac idxaldan çox olmalı və bu xammal formasında yox, hazır məhsuldan ibarət olmalıdır. Rusiyada bu nəzəriyyə İ.Posoşkov (1652-1726) tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Merkantilizm – (ingilis, fransız, italyan dillərində xırdavatçı alverçi, tacir mənasını ifadə edir) ilkin kapital yığılı dövründə burjua siyasi iqtisadiyyatın ilk məktəbi olmuşdur.

Bu cərəyan xüsusi və milli sərvəti bir-birindən ayırmamaq, ona sərvətin mütləq forması kimi baxmaqla, sərvətin artırılmasının, ancaq dövlət tədbirləri əsasında aparılmasını qeyd edirdilər.

Onların təliminə görə dövlət ticarət balansını aktivləşdirmək yolu ilə ölkədə pul yığımını artırmaq tədbirləri həyata keçirməlidir. Bu zaman heç də ölkədən pul çıxarılması qadağan olunmamalıdır. Çünki ölkədən çıxan pul ucuz mal alınıb ölkəyə gətirilməsi və başqa formada digər ölkələrə satılması son nəticədə ölkədə pul kütləsinin artırılması deməkdir. Burada əsas tezis "Ucuz alıb baha satmaqdan ibarətdir."

Göründüyü kimi merkantilistlər dövlətin rolunu, ancaq xarici ticarətin tənzimlənməsində görürdülər. Lakin dövlətin daxili tənzimləmə funksiyasından, kənarında xarici tənzimləmə qeyri-mümkündür. Məsələn, əgər ölkə daxilində faiz norması xarici ölkələrdəkindən aşağıdırsa bu xarici səhmdarlar vasitəsilə ölkədən qiymətli metalların çıxarılmasına səbəb olacaqdır. Belə şərait dünya təsərrüfatında mühüm rola malik ölkələr üçün risklidir. İrihəcmli idxal-ixrac əməliyyatları əgər dövlət tərəfindən tənzim olunmazsa bu iflasa gətirib çatdıra bilər. Merkantilizmin əsas ideyaları və prinsipləri aşağıdakılardır:

- qiymətli metalların və onların yığımı sərvətin mahiyyətini əks etdirməsi;
- dövlətin sərvətinin və gücünün qızıl və gümüş yığımı yolu ilə artırılması;
- ölkəyə qızıl və gümüş axınının təmin olunması məqsədilə xarici ticarətin tənzimlənməsi;
- ucuz xammalın idxalı yolu ilə sənaye inkişafına kömək etmək;
- idxal olunan sənaye məhsullarına proteksionist tariflərin qoyulması;
- ixracın, xüsusən hazır məhsulun ixracının həvəsləndirilməsi və s.

Öz dövrü üçün bu ideyalar iqtisad elminin ciddi nailiyyəti idi. Merkantilist ideyalar və prinsiplər o dövrün iqtisadi inkişafının əsl qanunauyğunluqlarını və tələbatını əks etdirmişdi.

"Siyasi iqtisad" termininin özünün də meydana gəlməsi merkantilizmle bağlıdır. Bu termin ilk dəfə fransız merkantilisti A.Monkretyen tərəfindən işlədilmişdi. O, 1615-ci ildə "Siyasi iqtisadın traktatı" adı altında kitab nəşr etdirmişdi.

Göstərdiyi kimi merkantilizm həm iqtisadi siyasət və həm də iqtisadi nəzəriyyələr sistemi olmuşdur. Merkantilist iqtisadi siyasəti - ölkədə və dövlət xəzinəsində qiymətli metalların, yəni pulun hər vasitə ilə toplanmasından; nəzəriyyəsi isə iqtisadi qanunauyğunluqları tədavül sahəsində, xüsusən xarici ticarətdə və pul dövriyyəsində axtarılmasından ibarətdir. Merkantilist siyasətin yeganə məqsədi dövlətin sərvətini və qüdrətini artırmaqdan ibarət olmuşdu. Bunun yollarını "ticarət sistemində" axtarırlar. Merkantilizmin ideyaları ticarət və pul kapitalı nümayəndələrinin (tacirlərin və sələmçilərin) mənafeyini müdafiə edirdi. Merkantilistlər millətin sərvətini

mahiyyət etibarını ilə ticarət kapitalının mənafeyi baxımından nəzərdən keçirmişlər. Qeyd edək ki, kapitalın tarixən ilkin forması ticarət kapitalı olmuşdur. Sənaye kapitalı tədricən bu formadan meydana gəlmişdi. Ticarət kapitalının qanunu - satmaq üçün satın almaqdır.

Merkantilizmin məğzini və məqsədini ölkəyə pulun, yəni qiymətli metalın cəlb edilməsi təşkil edir. Hər cür sahibkarlığın başlanğıcını, çıxış nöqtəsini pul təşkil edir. Bu pul da, sahibkarlar onun vasitəsilə fəhlə tutduqda, emal üçün və ya yenidən satmaq üçün əmtəə satın aldıqda pul kapitalına çevrilir. Bu fakt merkantilizmin əsasında durur [8, 67].

Merkantilistlər əsas diqqətlərini tədavül sferasına verirlər. Onlar istehsalə sadəcə olaraq sərvəti artırmaq üçün bir vasitə kimi baxırlar. Onların təlimində istehsal xarici ticarətin məqsədinə tabe etdirilir. İstehsal pulun xaricə axmaması işinə xidmət etməli olur. Onlar əsasən sərvətin mübadilə dəyəri formasına diqqət verirlər. Sərvəti pul ilə eyniləşdirirlər, onu qızıl və gümüş yığımından ibarət təsəvvür edirlər və çox pulu olan dövləti daha varlı sayırlar. Sərvətin mənbəyini tədavül sferasında, əsasən xarici ticarətdə görürlər. Qeyri-ekvivalent mübadiləni əsas götürürlər və ucuz alıb bahə satmağı sərvətin mənbəyi hesab edirlər. Ona görə də, onlar iqtisadi siyasətlərini həyata keçirmək üçün dövlət müdafiəsinə möhtac olmuşlar. Merkantilist müdrikliyinin yüksək zirvəsi - xaricdən satın alındığından daha çox xaricə satmaq olmuşdu.

Merkantilistlər, yalnız qızıl və gümüş hasilatı üzrə əməyi və ya ölkəyə qiymətli metalların axınıni təmin edən (sənayenin ixrac sahələrindəki, xarici ticarətdəki) əməyi məhsuldar əmək hesab edirlər. Onlar görürlər ki, qızıl və gümüş hasilatına sərf olunan əmək və həmçinin ixrac sahələrindəki əmək, digər sahələrdə tətbiq olunan əməkdən çox mənfəət gətirir.

Merkantilizm öz tarixi inkişafında iki mərhələ keçirir. İlk merkantilizmin (XV-XVI əsrlərdə) əsas nümayəndələri U.Stafford (İngiltərədə), Q.Skaruffi (İtaliyada) olmuşdur. İnkişaf etmiş merkantilizmin (XVII-XVIII əsrlərdə) başlıca nümayəndələri T.Mann (İngiltərə), A.Serra (İtaliya), A.Monkreyen (Fransa) olmuşdur. Merkantilizmin bu iki mərhələsi bir-birindən pulun az xərclənməsi və onu çoxaltmaq üçün təklif etdikləri üsul və tədbirlərlə fərqlənir. İlk merkantilizm qanunvericilik yolu ilə milli miqyasda pul sərvətinin artırılmasına yönəldilmiş monetar siyasət yerinə yetirmişdir. Onların fikrincə sərvət pula sahib olmaqdır. Fərd kimi, dövlət də əgər sərvətini artırmaq istəyirsə əldə etdiyindən az xərcləməlidir. Onlar bu artıqlığı qiymətli pulun (metalın) və yaxud yığımın əldə olunması ilə eyniləşdirmişlər.

İlk merkantilistlər öz "pul balansını" nəzəriyyələri ilə pula əslində dəfinə kimi yanaşır və hər bir alqının onun miqdarını azaltdığını göstərərək, imkanı daxilində xaricdən alqıdan imtina etməyə çalışırdılar. Ölkədə nağd

pulun (qızıl və gümüş) daha çox toplanması məqsədi ilə onların xaricə ixrac olunmasını qadağan edirlər. İdxalı məhdudlaşdırırlar, qızıl və gümüş hasilatını gücləndirir, gətirilən mallara yüksək gömrük qoyurdular. Əcnəbilər ölkədən, ancaq yerli məhsullar apara bilərdilər. Bu tədbirləri çox vaxt iqtisadi yollarla yox, inzibati vasitələrlə həyata keçirirdilər. Belə ki, xarici ölkələrə gedən ingilis tacirləri yalnız müəyyən sahələrlə alver etməli və ingilis hökumətinin xüsusi nümayəndələrinin nəzarəti altında olmalı idilər. Bunda məqsəd o idi ki, satılan ingilis malları müqabilində əldə edilən pulun bir hissəsi İngiltərəyə gətirilsin. İngiltərəyə gələn əcnəbi tacirlərin də üzərində xaricə pul aparmasın deyə nəzarət qoyulurdu. Hər bir əcnəbi tacir öz pulunu ingilis xəzinəsində ingilis pullarına dəyişməli və bütün pullarını xərcləməli, yəni ingilis malı almalı idi. Bütün bu tədbirlər isə getdikcə xarici ticarətin inkişafına mane olurdu. Ona görə də son merkantilistlər ağırlıq mərkəzini pul tədavülü sferasından əmtəə mübadiləsi sferasına keçirirlər. Xaricə pul ixracının qadağan edilməsindən, xarici malların idxalının məhdudlaşdırılmasından imtina edirlər və öz diqqətlərini milli, hər şeydən əvvəl sənaye məhsullarının ixracının sürətlənməsinə, bazarların, o cümlədən müstəmləkələrin alınmasına yönəlmişlər.

İnkişaf etmiş merkantilizm "aktiv ticarət balansını" sistemini müdafiə edir. Bu mərhələdə merkantilistlər pula həqiqi kapitalist kimi yanaşır, onlar başa düşürlər ki, pulun yeni pul yaratması üçün o, hərəkətə gətirilməlidir. Onlar xarici ticarəti inkişaf etdirməyi tələb edirlər. Yetkin merkantilistlərin nəzəriyyəsinin əsasında milli rifahın vacib şərti kimi aktiv ticarət balansını nəzəriyyəsi durmuşdu. İnkişaf etmiş merkantilizm ixracatın nisbətən artıq olması vasitəsi ilə ölkəyə pul toplamağı və aktiv ticarət balansını təmin etməyi əsas götürür. Aktiv ticarət balansını təmin etmək üçün merkantilizmin mühüm tələbi - himayəçilik siyasəti, dövlətin təsərrüfat həyatına bilavasitə qarışması siyasəti olmuşdu.

Fiziokratlar. Tam iqtisadi nəzəriyyə XVIII əsrin ortalarında Fransada yaranmış və F.Kenenin adı ilə bağlıdır. İqtisadi təlimlər tarixinin inkişafında və siyasi iqtisadın bir elm kimi formalaşmasında fiziokratlar mühüm rol oynamışlar və onların bu elm sahəsində xüsusi mövqeyi və yeri vardır. Merkantilistlərdən fərqli olaraq fiziokratlar sərvətin mənbəyini ticarətdə yox, istehsalda olduğunu iddia edirdilər. Fiziokratlar belə hesab edirlər ki, əkinçilərdən kənar istehsal sahələrində, sənayedə, emal müəssisələrində istifadə edilən materialların və istehsal olunan məhsulların ilk mənbəyi təbiət və torpaqdır. Kəne fermer təsərrüfatının inkişafı və genişləndirilməsi ideyasını əsas götürürdü. İlk dəfə təkrar istehsal nəzəriyyəsinin əsası da Kəne tərəfindən qoyulmuşdur. Onlar bütün iqtisadiyyatı deyil, yalnız əkinçiliyi əsas götürmüş və onu sərvətin yaradılmasının əsas mənbəyi hesab etmişdir. Bu fikir cərəyanı XVIII əsrdə Fransada kənd təsərrüfatı istehsalının üstünlük

təşkil etdiyi bir şəraitdə meydana çıxmışdır. Fiziokrat iqtisadi nəzəriyyəsinin əsasını qoyan da fransalı həkim və təbiətşünas Fransua Kene olmuşdur. F.Kene “fermerlər” “taxıl” “vergilər” və s. kimi iqtisadi məqalələr yazmış və 1758-ci ildə özünün məşhur “İqtisadi cədvəl”ni nəşr etmişdir. Fiziokratlar belə hesab edirlər ki, əkinçilərdən kənar istehsal sahələrində, sənayedə, emal müəssisələrində istifadə edilən materialların və istehsal olunan məhsulların ilk mənbəyi təbiət və torpaqdır. Kene fermer təsərrüfatının inkişafı və genişləndirilməsi ideyasını əsas götürürdü. İqtisad elmi tarixində ilk dəfə təkrar istehsal nəzəriyyəsinin əsası da Kene tərəfindən qoyulmuşdur. Klassik nəzəriyyə. Uzun müddət iqtisadiyyatın idarə olunması və tənzimlənməsi sahəsində A.Smitin nəzəriyyəsi əsas götürülmüşdür.

Görünməyən əl təlimi kimi məşhurlaşmış olan bu nəzəriyyəyə görə , bazar iqtisadiyyatı öz-özünü avtomatik tənzimləyən bir sistemdir . Klassik istiqamət uzun müddət -1929-33 –cü illər böhranına qədər iqtisadi inkişafda hakim olmuşdur . “Sey qanunu”na əsaslanaraq göstərildi ki, bazar rəqabəti sistemi tələb və təklif tarazlığını avtomatik tənzimləyir və bu halda dərin iqtisadi böhran ola bilməz. C.B.Sey (1766-1832) Fransa Vulqar siyasi iqtisadının banilərindəndir. Əsas müddəası məhsulun dəyərini onun faydalılığı ilə yəni onun istehlak dəyərində olmasını göstərməkdir. Bunun üçün gətirilən arqument ondan ibarətdir ki , bazar şəraitində əmək haqqı, faiz stavkası daha çevik olub tələb və təklifin təsiri altında dəyişilərək, bazarın yeni vəziyyətə tez uyğunlaşırlar. Klassiklər qiymət, əmək haqqı, faiz stavkasının çevikliyi qeyd edərək göstərirdilər ki, məcmu təklif şaquli xəttə yerləşib. Ümumi milli məhsul (ÜMM) məcmu məhsulun həcmi əks etdirir. Daha doğrusu qiymət və əmək haqqı yuxarı-aşağı sərbəst hərəkət edərək tələblə təklif arasında balanslılığı ifadə edə bilər . Qiymətin aşağı salınması əmək haqqının azalmasına səbəb olduğu halda belə , tam məşğulluğu təmin etmək olar. Tələbin azalmasına görə qiymət səviyyəsinin aşağı düşməsi ümumi milli məhsulun azalması demək deyil. Yəni istehsal olunan bütün məhsul başqa qiymətlə olsa da satılacaqdır. Beləliklə, məcmu tələbin azalması, məşğulluğun və ÜMM azalması yox, ancaq qiymətin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Makroiqtisadi sahədə dövlətin iqtisadi siyasətini klassik istiqamət, ancaq qiymət səviyyəsinə təsir göstərə bilər. A.Smitin davamçısı kimi D.Rikardo (1772-1823) pula tədavül vasitəsi kimi baxırdı. Onun fikrincə insanların şəxsi marağı hakimiyyətin inkişafının təkanvericisidir [8, 116].

Milli iqtisadiyyatın tədqiqinə XIX əsrin ortalarından alman alimi Fridrix List (1789-1846) diqqət yetirmişdir. Onun 1891-ci ildə Rusiyada nəşr edilmiş “Siyasi iqtisadın milli sistemi” əsəri klassik nəzəriyyənin tənqidi üçün empirik material rolunu oynamışdır. F.List göstərirdi ki, hər bir millət özünün iqtisadi inkişaf yoluna malikdir. Buna görə də heç bir iqtisadi nəzəriyyə ola bilməz. List dəfələrlə qeyd etmişdir ki, siyasi (milli) iqtisadın

vəzifəsi hər şeydən əvvəl, millətin iqtisadi tərbiyəsindən ibarətdir. List "siyasi iqtisad" terminini əvəz edərək, "milli iqtisad" terminini tətbiq edir. "Milli iqtisad" dedikdə o, inkişaf edən alman burjuaziyası üçün iqtisadi siyasət üzrə tövsiyələr sistemini başa düşür. Ümumiyyətlə, List ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi inkişafında olan və müxtəlif formasıyaların iqtisadi qanunlarının məzmununu təşkil edən ümumini, tipik və təkrar olanı rədd edərək, milli xüsusiyyətləri ön plana çəkirdi. Milli sistemdə List məhsuldar qüvvələr nəzəriyyəsinə, həmçinin onunla əlaqədar əmək bölgüsü və millətlərin təsərrüfat inkişafı mərhələləri haqqında təlimə mühüm yer ayırırdı. List hesab edirdi ki, Almaniya üçün proteksionist siyasət əsasında sənayenin sürətli inkişafı daha mühümdür.

List belə hesab edirdi ki, millətin rifahı var-dövlətin kəmiyyəti ilə deyil, bu sərvəti yaradan məhsuldar qüvvələrin inkişaf dərəcəsi ilə şərtləndirilir. Məhsuldar qüvvələrin tərkib hissəsini o, "əqli kapital"da, yəni onun sərvətin başlıca mənbəyi hesab etdiyi elmdə, incəsənətdə olan nailiyyətlərdə, kəşflərdə, ixtiralarda və s. görürdü. List başlıca və müəyyənədicisi məhsuldar qüvvələr dedikdə, fabrikkə-zavod sənayesini nəzərdə tutmuşdur. List belə hesab edirdi ki, məhz o, nəinki bütün başqa məhsuldar qüvvələri (əkinçilik, nəqliyyat, ticarət və s.) doğurur, həm də ölkənin mədəni və mədəni tərəqqisinin, həmçinin onun siyasi müstəqilliyinin sadıq rəhnidir. Millətin iqtisadi inkişaf mərhələləri haqqında təlim də Listə məxsusdur. Millətin milli-iqtisadi irəliləyiş hərəkatında o, beş əsas mərhələni: vəhşilik halı, çobanlıq, əkinçilik, əkinçilik-manufaktura, əkinçilik-manufaktura-ticarət mərhələlərini ayırmışdır.

Millətlərin təsərrüfat inkişafı mərhələləri haqqında olan təlimdən List öz iqtisadi siyasət konsepsiyasını yaradırdı. List təsərrüfatçılığın ideali kimi beşinci mərhələ üçün xarakterik olan sahələrin birliyini hesab edirdi. Bu inkişaf səviyyəsinə o zaman yalnız İngiltərə çatmışdı. Gənc ölkələrə – Almaniya və ABŞ kimi hələ III və IV mərhələlər arasında olan və təzəcə irəliləyən – sənaye inkişafına tərəf hərəkət edən ölkələrə – gəldikdə isə, dövlətin dəstəyi onun daha qüdrətli və yetkin sənaye dövlətlərinin rəqabətindən milli iqtisadiyyat daxilində gömrük rüsumlarının köməyi ilə müdafiə köməyi olmadan bu ideala çatmaq mümkün deyil. List hesab edirdi ki, geridə qalan ölkələri onları qabaqlayan millətlərin səviyyəsinə qaldırmaq üçün yeganə vasitə proteksionist (himayəçilik) siyasətidir. O, proteksionizm sistemini "millətlərin sənaye tərbiyəsi" vasitəsi adlandırırdı. Öz inkişaflarının ilk mərhələlərini yaşayan və sənayenin inkişafı üçün maddi şəraiti olmayan sırf aqrar ölkələrdə isə List proteksionizmi məqsədəuyğun hesab etmirdi. Listə görə, Almaniya öz məhsuldar qüvvələrini və sənaye gücünü inkişaf etdirməklə birinci dərəcəli sənaye ölkəsi olub İngiltərəni ötər, Asiyada və Afrikada onun müstəmləkələri ola bilər. Gələcəkdə bu ideyalar geosiyasəti

əsaslandırmaq üçün nasistlər tərəfindən istifadə olunmuşdu. Listin ideyaları müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini saxlayaraq iqtisadi geriliyini aradan qaldırmağa, siyasi birliyi möhkəmlətməyə can atan, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün, xüsusilə aktualdır. Milli iqtisadiyyatın tədqiq edilməsi sonrakı inkişafını Q. Şmollerin (1838-1917) «Milli iqtisadiyyat haqqında ümumi təlimin əsasları» əsərində tapmışdır. O, bu fikirlə milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində coğrafi, etik, milli adət-ənənə, psixoloji bioloji amillərin nəzərə alınmasını əsas götürmüşdür. Marksizm. Bu məktəbin baniləri K.Marks (1818-1883) və F.Engels (1820-1895) olmuşdur. Onların yaratdıqları iqtisadi nəzəriyyə klassik məktəblə sıx bağlı olmuşdur. Marks və Engels kapitalizmin kommunizm ilə əvəz olunmasının nəzəriyyəsini əsaslandırmağa çalışmışlar. Marksın iqtisadi təhlilinin məğzini izafi dəyər və onun formaları haqqındakı nəzəriyyə təşkil edir. K.Marks “Kapital”-ın birinci cildinə yazdığı müqəddimədə göstərir ki “Cəmiyyət... öz inkişafının təbii qanunun izinə düşdükdə... nə təbii inkişaf mərhələləri üzərindən sıçraya bilməz, nə də bu mərhələləri ləğv edə bilməz”. O, göstərir ki, bir ictimai-iqtisadi quruluş başqa bir quruluşa nə vaxt və hansı maddi-mənəvi şərtlər yetişdiyi şəraitdə əvəz oluna bilər. Marksizm fəlsəfəsi, iqtisad nəzəriyyəsi və iqtisad siyasəti sistemi ilə bütünlüyü olan bir təlimdir. Marksizm təməldə üç elementdən əmələ gəlir. Bunlar:

- Fəlsəfə
- İqtisad sistemi
- İnqilab nəzəriyyəsi və gələcəyin cəmiyyəti.

Bu qaynaqlar etibarilə Marksizmin 19-cu əsr Avropasının ən inkişaf etmiş üç ölkəsindəki ideoloji axınları götürüb, davam etdirdiyi və tamamladığı deyilə bilər. Necə liberal qaynaqlı iqtisad nəzəriyyəsinin zaman və məkan içində davamlı bir təkamülü varsa, Marksizm də, daha sonra, Leninizmlə, Maoizimlə bir inkişaf keçirmişdir. Ancaq SSRİ və Şərqi Avropada kommunizmin çökməsi, Qərbi Avropada kommunist partiyaların parçalanması və bir çox Marksist nəşr orqanının həyatını tamamlaması ilə ideologiya faktorluğunu, cazibəsini və populyarlığını itirdi. Yəni təlimin təkamül müddəti dayandı. Səbəbi təlimin vəd etdiyi utopiya ilə yaşanan gündəlik gerçəklərin əlaqəsizliyi idi.

Milli iqtisadiyyatın tədqiqi ilə marksizm təliminin davamçısı kimi, uzun müddət sosialist sisteminin elmi əsaslarını təbliğ etmiş, V.Zombart da (1863-1941) məşğul olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə o bu doktrinadan uzaqlaşmış, milli psixologiyaya və millətçiliyə daha çox fikir verməyə başlamışdır. V.Zombartın 1915-ci ildə çap olunmuş «Qəhrəmanlar və ticarətçilər» adlı kitabçası Avropa cəmiyyətində böyük hay-küyə səbəb olmuşdur. Belə ki, həmin kitabçada o, qəhrəmanlar kimi almanları, ticarətçi kimi ingilisləri göstərmişdir. Neoklassik nəzəriyyə və iqtisadi liberalizm. İqtisadi inkişafın

tədqiqində neoklassik istiqamət XX əsrdə bir sıra iqtisadçılar tərəfindən diqqət mərkəzində olmuşdur. Neoklassik məktəbin əsas nümayəndələri A.Marşall (1842-1924), L.Mizes (1881-1973), F.Xayek (1899-1992) olmuşlar. Bu istiqamətin yaradıcısı isə A.Marşall olmuşdur. A.Marşallın təklif etdiyi model Lozan məktəbinin nümayəndələrindən olan L.Valras (1834-1923) modelindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. L.Valrasa görə qiymət asılı olmayan dəyişəndir, mal təklifi qiymətlə əlaqədar dəyişir, tarazlığa qiymətin hərəkəti ilə nail olunur. A.Marşal xərclərin dinamikasını istehsal miqyasının dəyişməsi ilə əlaqələndirir. Marşal göstərir ki, təklif qiyməti istehsal xərcləri ilə, tələb qiyməti isə məhsulun son istehlak faydalılığı ilə müəyyən edilir [2, 29].

Marşaldan fərqli olaraq C.Hiqs etinasızlıq əyrisinə əsaslanaraq son əvəzetmə norması anlayışını irəli sürür. C.Hiqs göstərir ki, müəyyən növ məhsul kəmiyyəti istehlakçı üçün digər məhsulun son itkisini hansı ölçüdə kompensasiya eləyir. C.Hiqsə qədər marjinalistlər faydalılıq həddi nəzəriyyəsinə yaratmışlar. Marjinalizmin əsası Avstriya məktəbinin nəzəriyyəsinə yaratmışlar. Marjinalizmin əsası Avstriya məktəbinin nəzəriyyəçiləri K.Menger (1840-1921), E.Bem-Baverk (1851-1914), F.Vizer (1851-1926) tərəfindən qoyulmuşdur. Marjinalizmin əsas kateqoriyaları məhsuladrlıq həddi, faydalılıq həddi məsrəf həddi sayılır [8, 49].

Samuelson elmi araşdırmalar nəticəsində sübut etmişdir ki, istehlak istehlak nəzəriyyələrində, beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrində müəyyən göstəriciləri riyazi funksiyaların köməkliliyi ilə almaq mümkündür. Buna görə də qoyulmuş məsələnin maksimum-minimum hədlərini tapmaq mümkündür və onları başlanğıc şərt kimi qəbul etmək olar.

Neoklassiklər hesab edirdilər ki, insanların fəaliyyətinin əsasında şəxsi maraqlar dayanır. Onlar iqtisadiyyata tarazlı harmonik sistem kimi baxırdılar. İqtisadiyyata dövlətin hər bir müdaxiləsi onun fəaliyyətinə xələl yetirir, fərdin nəəiyyətlərini çətinləşdirir və bununla da ümumilikdə cəmiyyətin inkişafını ləngidir. Bu yanaşma ilk dəfə ingilis alimi A.Smit (1723-1790) tərəfindən irəli sürülmüş və iqtisadi liberalizm adlandırılmışdır.

Bu dövrdə dövlətin nisbətən əhatəli funksiyalarından biri mülkiyyətin “gecə qoruyucusu” rolunda çıxış etməsi olmuşdur. Dövlətin gecə qoruyucusu rolundakı təsəvvürlər XVIII əsrin axırlarında çox geniş yayılaraq, Adam Smitin ideyaları ilə bağlıdır. 1776-cı ildə Adam Smit “Xalqların sər-vətinin təbiəti və səbəbləri haqqındakı tədqiqatlar” adlı əsərində bazarı iqtisadi artımın təmin edilməsində ən yaxşı vasitə kimi göstərməklə yanaşı, cəmiyyətin ictimai təminatçısı kimi də göstərmişdir.

Xarici təsirlərin olmadığı şəraitdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin səmərəsiz olduğunu sübut etməyə çalışırdı. O göstərirdi ki, heç bir zaman dövlət müdaxilə etməməlidir. Onun fikrinə görə dövlət bəzi baza funksiyaları yerinə yetirməlidir.

O, belə baza funksiyaları kimi bazarın çiçəklənməsi üçün zəruri müdafiəyə, hüquqi qaydaların müdafiəsi və s. kimi funksiyaları göstərib. XIX əsrdə dövlətin gecəqoruyucusu funksiyasının başa çatması, kapitalist münasibətləri sisteminin başa çatmasıyla öz missiyasını başa vurdu.

Keynsçilik nəzəriyyəsi. Keynsçilik nəzəriyyəsinin əsas müddələri «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» əsərində əks olunmuşdur. O, neoklassik nəzəriyyəni qəbul etmirdi. Onun fikrincə iqtisadiyyat yalnız bazar mexanizmi vasitəsilə idarə oluna bilməz, yəni kənardan müdaxilə olmadan. Belə ki, Keyns bazar iqtisadiyyatının dövlət siyasətilə düzəltməyi qeyd edirdi. Keyns çoxlarının qəbul etdiyi Sey qanunu“nu ciddi tənqid etdi [2, 33].

Həmçinin Keyns iqtisadiyyatın istehsal və məşğulluğa görə real vəziyyətini təhlil edərək belə bir qənaətə gəlir ki, bu göstəricilərin dinamikası təklif deyil, tələb amillərindən asılıdır. Keynsin nəzəriyyəsi məşğulluq nəzəriyyəsi adını almış iqtisadi siyasət proqramıdır.

Məşğulluq adı altında istehsalın həcmi, vəziyyəti və milli gəlirin miqyası başa düşülür. Keyns göstərirdi ki, məşğulluğun artımı ilə milli gəlir də artır, deməli, istehsalın səviyyəsi də yüksəlir.

Digər tərəfdən istehsalın miqyasının genişləndirilməsi, məşğulluğun təmin edilməsi investisiyaların səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Sahibkarlar investisiyanı o vaxta qədər axtarırlar ki, kapitalın "son səmərəlilik" həddi faizi səviyyəsinə enir.

Keynsin ümumi məşğulluq nəzəriyyəsi ilə əlaqədar olaraq onu göstərmək olar ki, məşğulluğun ümumi həcmi üç amil qrupundan asılıdır:

"İstehlak yönümü"ndən

Kapital qoyuluşunun "son səmərəliliyi"ndən

Faiz normasından

Keyns diqqətini iqtisadiyyatda qısamüddətdə dəyişiklərə yönəltdi. Onun tədqiqatının mərkəzində səmərəli tələbin hərəkətinin və gəlirin artımının qanunauyğunluqlarının müəyyənəndirilməsi durur.

Bundan başqa, keynsçilik dövlət tənzimlənməsi sisteminə əsaslanan makroiqtisadi nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyə dövlətin kapital qoyuluşundan və istehlakdan yaranan, dövlət xərcləri ilə tamamlanan məcmu tələbə təsir etməklə iqtisadiyyata müdaxilə formasıdır. Mahiyyəti səmərəli tələbi müəyyən edən xərclər və gəlirlər arasında nisbət tənzimlənməsidir.

Neoklassiklərdən fərqli olaraq Keyns göstərirdi ki, insanlar əldə etdikləri gəlirin heç də hamısını əmtəə və xidmətlərin alınmasına sərf etmirlər, bir hissəsini yığılma şəklinə saxlayırlar.

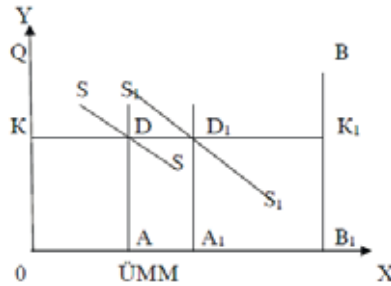
Pul kütləsi nəinki qiymətin səviyyəsinə təsir göstərir, eyni zamanda işgüzarlıq aktivliyinə ciddi təsir göstərməklə həm gəlirlərin həcmninə, həm də tələbin dinamikasını müəyyən edir.

Bu nəzəriyyədə əsas məqsəd iqtisadi tsikli sabitləşdirmək və məşğulluğun yüksək səviyyəsini təmin etməkdir.

Əsas rolu büdcə-vergi siyasəti oynayır. Keynesə görə işsizliyin əsas səbəbi tədiyyə qabiliyyətli tələbin çatışmazlığıdır.

Bunun nəticəsində o səmərəli tələbin artırılmasını irəli sürdü. Keynesə görə səmərəli tələb 3 amillə - istehlaka meylik, kapital qoyuluşunun faydalılıq həddi və likvidliyin üstün tutulması ilə müəyyən olunur.

Qrafik 1
Məcmu tələb və məcmu təklifin Keynes konsepsiyası

- K_1K_1 – qısa dövrdə məcmu tələb
- BB_1 – uzun dövrdə məcmu tələb
- SS – məcmu tələb
- S_1S_1 – yeni məcmu tələb
- Q – qiymət

Monetarizm. Monetar sistem erkən merkantilizmə aid olub, sərvətin çoxalması pul dövriyyəsinin artmasında görürdülər. Monetarizmin bir təlim kimi yaradıcısı amerika alimi Milton Fridmen olmuşdur. M.Fridmen (1912) amerika iqtisadçısı «Çikaqo iqtisadi məktəbinin» yaradıcısı olub, monetarizm cərəyanının banilərindən sayılır. Onun fikrincə «monetarist» pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinə inanan adamdır. M.Fridmen öz təlimini əsasən D.Keynsin nəzəri tənqidi üzrə quraraq müəyyən qədər klassik nəzəriyyəyə qayıdış etmişdir. Yəni dövlət iqtisadiyyata müdaxilə etməməlidir, real iqtisadi təbii proseslərə maneçilik törətməməlidir [2, 39].

Bazar özünü təbii proseslərlə avtomatik olaraq tənzim edəndir. Lakin onun fikrincə iqtisadiyyata dövlətin müdaxilə etməməsini tamamilə inkar etmək də olmaz. Çünki bu sahədə müəyyən təcrübə toplanmış, inkişaf etmiş ölkələr müəyyən tənzimləmə konsepsiyalarından istifadə etmişlər və s. buna görə də M.Fridmen təklif edirdi ki, dövlət müəyyən hallarda iqtisadiyyata müdaxilə edə bilər və bu müdaxilə, ancaq pul parametrləri vasitəsilə olmalıdır. Əgər keynsçilər məcmu tələbin genişləndirilməsi vasitəsilə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə və makroiqtisadi stabilləşməyə irəliləyirdisə, Fridmen tələbatın təkrar istehsal prosesinin fazalarının ilkin momenti olduğu konsepsiyasını irəli

sürürdü. Fridmenə görə məcmu gəlirin artımı real tələbata bir o qədər də təsir göstərmir. Onun fikrincə istehlakçı daim səviyyəli tələbata malikdir və fərdin gəlirinin çox olması ona təsir göstərməməlidir.

Monetarist hərəkatının əsasında pul durur. Mərkəzi ox ətrafında bütün iqtisadiyyat hərəkat edir. Monetraistlərin doktrinası belə səslənir – ümumi milli məhsulun həcmi təsərrüfat aktivliyinin səviyyəsini əks etdirir. Onun artıb-azalması pul kütləsinin artıb-azalması ilə müşayiət olunur.

Monetaristlər pula sadəcə iqtisadi amil kimi baxmırlar, pulun təsərrüfat sisteminin mərkəzi elementi olduğunu qeyd edərək bütövlükdə təkrar istehsal prosesində konyukturanı müəyyən edən amil olduğunu göstəririlər.

Yəni pul təklifi son nəticədə istehsalın səviyyəsini yüksəldilməsi üçün impuls rolunu oynayaraq qiymət və məşğulluğu müəyyən edir. Hiperinflasiya şəraitində iqtisadi böhrandan çıxmaq üçün monetaristlər dövlətə aşağıdakı proqramı təklif edirdilər:

1. Tədavüldə pulun kəmiyyət dövriyyəsinin tsiklik rədd olunması. Mərkəzi pul kütləsinin dövlət tərəfindən həcminə ciddi nəzarət edilməsi və onun il ərzində 3-5% atımından çox olmaması.
2. Yüksək bank faizinin tətbiq edilməsi.
3. Əmək haqqı artımının qarşısının alınması. Əmək haqqının aşağı düşməsi halında belə məşğulluğun yüksək səviyyəsinin saxlanmasına səy göstərmək.
4. Dövlət büdcəsinin xərclərini azaltmaq.

Keyns iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsini irəli sürürdüsə, monetarizmin banisi olan Çikaqo Universitetinin professoru M.Fridman bunun əksinə qeyd edirdi ki, dövlət iqtisadiyyata müdaxilə etməməlidir. Fridmanın fikrincə dövlətin tələbi stimullaşdırması iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirir və rəqabətin təbii «nizamlayıcı» rolunu azaldır. Fridmanın ideyası 70-ci illərdə kapitalist dövlət aparatı tərəfindən staqflyasiyaya qarşı effektiv tədbir kimi qəbul edilmişdir.

Sonda belə nəticə çıxarmaq olar ki, iqtisadiyyatın inkişafında, müxtəlif dövrlərdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi konsepsiyası əsas götürülməklə bu və ya digər adekvat iqtisadi konsepsiyalardan istifadə etmək olar. Bu şərtlə ki, iqtisadi inkişafın hansı modelinin seçilməsinə dəqiq diqqət yetirilsin. 90-cı illərdən başlayan yeni mərhələ isə bizə onu göstərdi ki, azad bazar iqtisadiyyatının inkişafı nə qədər özünü tənzimləmə mexanizminə malik olsa da, ona dövlətin müdaxiləsi zəruridir. Lakin dövlət iqtisadiyyatda öz iştirakını minimuma endirməyə çalışmalı və öz funksiyasının sərhəddini keçməməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. Milli İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Elm, - 2006, - 334 s.
2. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C., İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları Metodik

- vəsait. – Bakı: İqtisad Universiteti, - 2011, - 120 s.
3. Əliyev A.Ə., Şəkərliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti. – Bakı: Elm, - 2002, - 209 s.
 4. Əliyev Ü.Q. Keçid dövrünün milli iqtisadi problemləri, Monoqrafiya. – Bakı: Azərənəşr, - 2008, - 358 s.
 5. Həsənov R. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika, Dərs vəsaiti. – Bakı: İqtisad Universiteti, - 2009, - 282 s.
 6. Kəlbəliyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri, Monoqrafiya. – Bakı: Elm, - 2005, - 468 s.
 7. İbadov S.A. İqtisadiyyat. Dərslük. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2008, - 414 s.
 8. Vəliyev T.S. İqtisad elminin nəzəri əsaslarının tarixi təkamülü. – Bakı: Elm, - 1999, - 284 s.
 9. Кулиев Т.А. Регулируемая рыночная экономика. - Баку: 1999, - 390 с.
 10. Морозова Т.Г. Государственное регулирование экономики. - Москва, Юнити-Дана, - 2002, - 255 с.
 11. Мысляева И.Н., Кононкова Н.П. Государственное регулирование экономики, Учебное пособие. – Москва: МГУ, - 2010, - 440с.

КРАТКАЯ ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ КОНЦЕПЦИИ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ

Г.Г.АСЛАНОВ

РЕЗЮМЕ

Свободная рыночная экономика не способна решить все социальные и экономические проблемы современного общества, поэтому вмешательство государства в экономику становится необходимым в сферах, которые рыночная экономика не может регулировать. В зависимости от состояния экономики формы и методы государственного регулирования различаются в разных странах. Хотя экономика каждой страны имеет национальные особенности, она функционирует в условиях всеобщей экономической закономерности. Иными словами, в зависимости от характера и уровня экономического развития национальные экономики в той или иной степени все больше включаются в глобализованное мировое хозяйство. Экономическая глобализация – это процесс превращения национальных экономик в единое мировое хозяйство. Процессы, происходящие в мире, наглядно показывают, что в XXI веке глобализация во многом будет определять стратегию развития человечества. Процессы экономической глобализации и интеграции основаны на свободном перемещении товаров и услуг, международном движении капитала и рабочей силы, проведении совместной экономической, валютно-финансовой, научно-технической, социальной, внешней и военной политики. Таким образом страны мира добиваются увеличения своих производственных мощностей и эффективности производства, и как логический показатель этого стараются повысить уровень благосостояния населения. В связи с этим было бы уместно уделить особое внимание регулированию экономики в условиях глобализации.

Ключевые слова: национальная экономика, регулирование экономики, государственное регулирование, экономическая глобализация, рыночный механизм, экономическое развитие

A BRIEF THEORETICAL EVOLUTION OF THE CONCEPT OF REGULATING THE ECONOMY

H.H.ASLANOV

SUMMARY

The free market economy is not capable of solving all social and economic problems of modern society, therefore the state's intervention in the economy becomes necessary in areas that the market economy cannot regulate. Depending on the state of the economy, the forms and methods of government regulation differ in different countries. Although the economy of each country has national features, it functions in the conditions of universal economic regularity. In other words, depending on the nature and level of economic development, national economies are increasingly included in the globalized world economy to one degree or another. Economic globalization is the process of turning national economies into a single world economy. The processes taking place in the world clearly show that in the 21st century globalization will largely determine the strategy of human development. The processes of economic globalization and integration are based on the free movement of goods and services, the international movement of capital and labor, the implementation of a joint economic, currency-financial, scientific-technical, social, foreign and military policy. Thus, the countries of the world achieve an increase in their production capacity and production efficiency, and as a logical indicator of this, they try to increase the level of well-being of the population. In this regard, it would be appropriate to pay special attention to the regulation of the economy in the context of globalization.

Keywords: national economy, economy regulation, state regulation, economic globalization, market mechanism, economic development

UOT 336.714 336.2**QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASINDA MALİYYƏ STRATEGİYASINA TƏSİRİ**

E.H.HƏSƏNZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
esmira.hesenzade@mail.ru

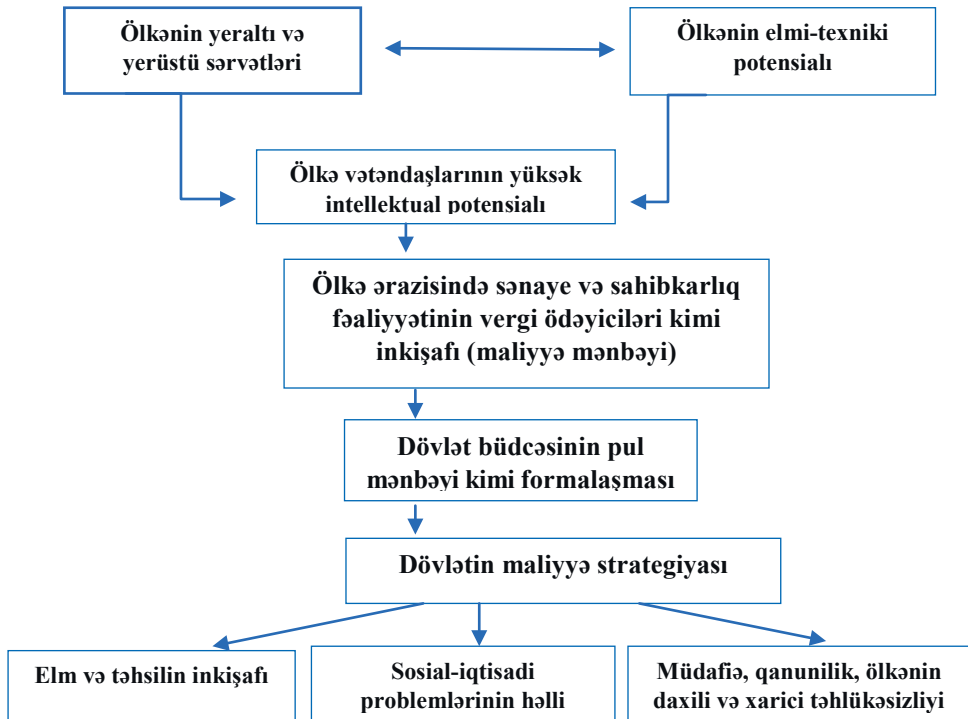
Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək eyni ilə ölkənin milli təhlükəsizliyini təmin etmək deməkdir. Hər bir dövlətə başçılıq edən hakimiyyət üçün bu məsələ ən vacib bir faktor kimi təmin olunmalıdır. Hamıya bəllidir ki, iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin ən vacib tərkib hissəsidir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi dövlətin bütün insani potensialının intellektual, vətənsəvər, mənəvi xüsusiyyətləri çox yüksək olan bütün xalq təsərrüfatı, sənayesində, tibb, mədəniyyət, elm-təhsil, müdafiə, idarəçilik və digər sahələrdə yüksək biliyə və təcrübəyə malik olan insanların birliyindən asılıdır.

Açar sözlər: qloballaşma şəraiti, iqtisadi təhlükəsizlik, maliyyə mexanizmi, investisiya siyasəti.

Qloballaşma şəraitində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək eyni ilə ölkənin milli təhlükəsizliyini təmin etmək deməkdir. Hər bir dövlətə başçılıq edən hakimiyyət üçün bu məsələ ən vacib bir faktor kimi təmin olunmalıdır. Hamıya bəllidir ki, iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin ən vacib tərkib hissəsidir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi dövlətin bütün insani potensialının intellektual, vətənsəvər, mənəvi xüsusiyyətləri çox yüksək olan bütün xalq təsərrüfatı, sənayesində, tibb, mədəniyyət, elm-təhsil, müdafiə, idarəçilik və digər sahələrdə yüksək biliyə və təcrübəyə malik olan insanların birliyindən asılıdır. Bu fikirlərdən və xüsusiyyətlərdən uzaq olan ölkənin hakimiyyəti heç bir sahəni uğurlu idarə edə bilməz və demək olar ki, iqtisadi və digər təhlükəsizlik istiqamətlərini idarə edə bilməz, eyni zamanda son nəticədə ölkənin uçuruma, qeyri-stabilliyə, sosial partlayışa və dağılmaya səbəb ola bilər. Bütün növ təhlükəsizlik istiqamətlərini təmin edən, inkişaf etdirən əsas faktor insan amilidir. İnsan potensialıdır. Ona görə də təhlükəsizliyin bütün istiqamətlərdə yüksəldilməsi, inkişaf etdirilməsi insan faktorundan asılıdır. Yəni belə bir nəticəyə gəlirik ki, ölkədə prinsiplər

əsasında kadrların seçilib idarəedici sahələrdə yerləşdirilməsi bütün növ təhlükəsizliyin yaranmasına, inkişaf etdirilməsinə təkan verərək dövlətin iqtisadi və milli təhlükəsizlik sahəsi ölkənin daxilində və xaricində yaranan təhlükələri uğurla qət edəcək, insanların, ölkə vətəndaşlarının daxilində nə qədər yüksək intellektual potensialı çox olsa, ölkə bütün sahələrdə inkişaf edərək heç bir təhlükə ilə üzləşməyəcək. Rusiyanın EA neft qaz problemləri institutunun direktoru akademik A.Dmitreyevski demişdir ki, “Hər bir əldə edilən varlıqdan səmərəli istifadə etmək lazımdır.” Bu sözləri əsas tutaraq, demək olar ki, hər bir dövlətin üç varlıq mənbəyi var: yeraltı və yerüstü sərvətləri, yüksək elmi-texniki potensialı və vətəndaşlarının yüksək intellektual potensialı. Məhz bu faktorlar ölkənin maliyyə mənbəyini daima genişləndirərək onun güclü dövlət büdcəsinin formalaşmasına şərait yaradır. Fundamental dövlət büdcəsi problemsiz maliyyə mənbələrindən qidalanması, əsaslı şəkildə formalaşması, dövlətin bütün sahələrini inkişaf etdirmək üçün dövlət büdcəsi əsasında maliyyə strategiyasının yaradılmasına, inkişafına nail olaraq ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sistemini tələb olunan səviyyədə yaradılmasına nail olar.

Müəllif apardığı tədqiqatlara əsaslanaraq təhlükəsizlik sisteminin sxematik quruluşunu işləmişdir (şəkil 1).

Şək. 1. Qloballaşma şəraitində maliyyə strategiyasının ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı. *Mənbə:* müəllifindir.

Maliyyə strategiyası dövlətin iki istiqamətdə apardığı maliyyə siyasəti əsasında dövlət büdcəsinin formalaşmasıdır və dövlətin bütün fəaliyyəti istiqamətinə çəkilən xərclərdir. Dövlətin maliyyə strategiyası dövlətin büdcəsi üzərində qurulur. Dövlətin büdcəsi ölkənin hökuməti tərəfindən tutulur, Milli Məclisdə müzakirə edilir və təsdiqləndikdən sonra ölkə Prezidentinin sərəncamı ilə elan edilir. Dövlət büdcəsi ölkənin bir il müddətində nəzərdə tutulan gəlir və xərclər smetasıdır və bu smetada gəlirin mənbəyi və xərclərin istiqaməti göstərilir. Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin aşağıda göstərilən mövcud maliyyə mənbələrindən vergi tək tutularaq formalaşdırılır:

- Vergilərdən (dövlət tərəfindən qanunla nəzərdə tutulmuş mənbələrdən)
- Aksiz yığılmalarından
- Gömrük ödəmələrindən
- Dövlətin və hüquqi şəxslərin əlində olan mülkiyyətlərdən (daşınmaz əmlakından) və gəlirdən
- Fiziki şəxslərin gəlirindən
- Sığorta və təqaüd fondlarından, o cümlədən sosial sığorta fondlarından, gəlirlərdən
- Dövlət tərəfindən verilən daxili və xarici borclardan əldə edilən gəlirlərdən.

Dövlət büdcəsinin xərclər hissəsinə aşağıdakı qurumların fəaliyyətini təmin etməkdən ibarətdir:

1. Dövlət aparatına daxil olan bütün qurumlar, o cümlədən Daxili İşlər Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, Prokurorluğa tələb olunan xərclər;
2. Ölkənin müdafiə xərcləri;
3. Xarici siyasətin aparılması üçün Xarici İşlər Nazirliyinin tərəfindən fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliyin (səfirliklərin və Xarici İşlər Nazirliyinin);
4. Elm, təhsil, səhiyyə, sosial sferaya aid müəssisələrin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan xərclər;
5. Fərqli strateji əhəmiyyətə malik olan sənaye sektorunun dotasiya və investisiya kimi nəzərdə tutulan xərclər;
6. Ölkənin daxili və xarici borclarına xidmət etmək üçün, eyni zamanda digər verilən kreditlərin və subsidiyalarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş xərclər;
7. Və digər nəzərdə tutulmayan xərclər.

Mövcud dövrdə qloballaşma prosessləri Azərbaycan iqtisadiyyatına da öz təsirini göstərərək iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması problemlərini gündəmə gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma ölkələrin fəaliyyətinə müsbət və mənfi təsir etməyinə baxmayaraq, daha çox mənfi proseslərlə

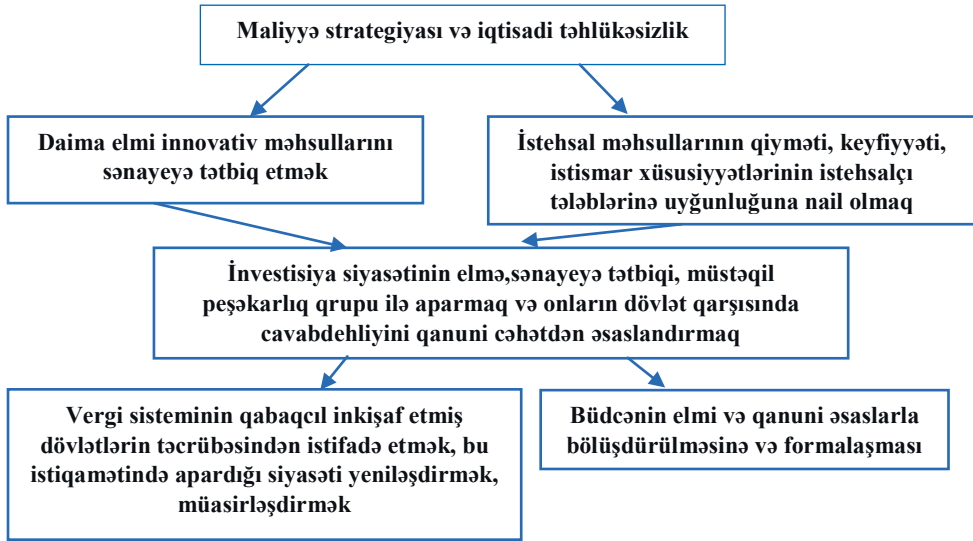
ölkələrin iqtisadiyyatını üzbaşu qoyur. Məhz buna görə də böhran şəraitində qloballaşma proseslərinin Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına təsirinin səbəblərini və nəticələrini ayırd etmək üçün xüsusi tədqiqatların aparılmasına böyük və vacib ehtiyac duyulur. Bu məsələnin genişliyi və dəyişkənliyi aktual bir problem olduğu üçün və onun mürəkkəbliyi qloballaşma şəraitində kompleks şəkildə tədqiqatları apararaq ölkə iqtisadiyyatına qloballaşmanın maliyyə strategiyası nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməsini tələb edir.

Tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, maliyyə siyasəti, strategiyası bu tək maliyyənin idarə edilməsini əhatə etmir. O eyni zamanda ətraf mühitdə maliyyə proseslərinin gedishinə təsir edir. Göründüyü kimi ölkənin maliyyə strategiyası dövlətin fəaliyyətinin 2 bir-birinə bağlılığı olan istiqamətdə aparılır. Bu dövlətin ilk vergi siyasətindən və büdcə siyasətindən ortaya qoyulur. Maliyyə strategiyasının qurulması, yaradılması birbaşa ölkənin iqtisadiyyatının vəziyyətinə, inkişaf səviyyəsinə bağlıdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi maliyyə strategiyasının iki istiqamətdə formalaşdırılmasına əsas verir: Birinci ümumi iqtisadi ərazinin inkişafına, ikincisi bu ərazidə iqtisadi stabilliyin təmin olunmasına.

Bu prinsipin iqtisadi strategiyası, təminatı müəllifin apardığı elmi tədqiqatları bunu söyləməyə əsas verir. Ölkənin maliyyə siyasətinin və strategiyasının müstəqilliyinin və dayanıqlığının təmin edilməsi:

- Ölkədə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini və inkişafını, ölkənin daxili yeraltı və yerüstü resurslarının təminatı və işlənməsi üzrə quraraq, ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlığını təmin etmək;
- Əhalinin, xüsusilə də yüksək potensialı olan (elmi, maliyyə) hissəsinin ölkəyə bağlılığını və bu sahədə dayanıqlılığını təmin etmək;
- Büdcədə toplanmış maliyyə mənbəyinin dövlətin səmərəli, maliyyə strategiyasına əsaslanaraq bölüşdürülməsinə və istifadə edilməsini təmin etmək;
- Əhalinin minimum maliyyə gəliri ilə təmin edə biləcək dövlətin maliyyə strategiyası;
- Ümumiyyətlə, dövlətin maliyyə strategiyası ölkənin maliyyə təhlükəsizliyini və o cümlədən iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsini özünün xüsusi idarəetmə mexanizmləri və alətləri ilə təmin etməlidir.

Belə maliyyə strategiyası ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edər və qloballaşma prosesinin mənfə təsirlərinin qarşısını alar. Bu istiqamətdə müəllifin təqdim etdiyi şəkil 2 diqqəti cəlb edir. Çünki bu şəkil dövlətin maliyyə strategiyasının ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında hansı rol oynadığı elmi cəhətdən əsaslandırılır və möhkəmləndirilir.

Şək. 2. Dövlətin maliyyə strategiyası əsasında iqtisadi təhlükəsizliyin qloballaşma şəraitində formalaşması strukturu.

Qazaxıstan strateji elmi tədqiqat institunun “Qloballaşma və iqtisadi təhlükəsizlik” şöbəsinin alimləri Q.A.Kuanova və A.K.Kajmuratov “Bəzi anlarda qloballaşmanın Qazaxıstan iqtisadiyyatına təsiri xüsusi diqqət tələb edir. Bu ilk növbədə ölkə iqtisadiyyatına sürətli kapital qoyuluşu ilə bağlıdır. Hansı ki, beynəlxalq ticarət tempini üstələyərək artırır. Bu cür investisiyalar dövlət iqtisadiyyatına birbaşa təsir edir. Bu da ki, beynəlxalq kommunikasiyaların formalaşmasına, sənayenin yenidən səviyyəsinin formalaşmasına, həm də yeni texnologiyaların ötürülməsində vacib rol oynayırlar.”

İkincisi, qloballaşma yeni texnologiyaların ölkəyə yeridilməsində əsas rol oynayır. Texnoloji innovasiyalar öz növbəsində ölkələrarası rəqabətliliyi gücləndirir. Üçüncüsü, məhz qloballaşma xidməti ticarətin artmasına səbəb olur. O cümlədən, maliyyə, hüquq, idarəedicilik, informasiya və digər sahələrdə hansılar ki, beynəlxalq ticarət münasibətlərində aparıcı qüvvəyə çevrilirlər və belə halda qloballaşma özü ilə müsbət və mənfi vəziyyətin daşıyıcısı kimi hansı səviyyədə və hansı ölçüdə iqtisadiyyata təsir edəcəyi dövlətdən asılıdır.

Maliyyə strategiyası qloballaşma dövründə dövlət tərəfindən əsaslı şəkildə elmi dayaqlarla işlənilərək ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas təminatçısı kimi çıxış edərək apardığımız tədqiqatların vacibliyi ondadır ki, maliyyə strategiyası ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməklə bərabər, eyni zamanda ölkənin əsas sosial probleminin həllinin əsasını təşkil edir. Qloballaşma şəraitində dövlət tərəfindən qurulmuş maliyyə strategiyası tək ölkənin daxili problemlərini nəzərə almaqla, eyni zamanda dünyada gedən

maliyyə problemlərini nəzərə almalıdır. Elmi əsaslarla yaradılmış maliyyə strategiyası iqtisadi təhlükəsizliyin əsas təminatçısı kimi dövlət büdcəsinin formalaşmasında əsas rol oynayan sənaye strukturlarının vəziyyətini, onun istehsal etdiyi məhsulun yüksək rəqabət qabiliyyətliliyini, vergi, gömrük orqanlarının qanunauyğun fəaliyyətini dövlət ciddi şəkildə nəzarətə götürməlidir. Əks halda iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin maliyyə strategiyasının ciddi pozulma faktoru ilə üzbəüz qalaraq ölkə iqtisadiyyatının daxili və xarici siyasətində ciddi fəsadlar yarada bilər. Maliyyə strategiyasının dayanıqlı şəkildə qurulması dövlətin büdcə sisteminin formalaşmasında bütün ölkə ərazisində ədalətli prinsiplər əsasında qurulmuş vergi sistemidir. Bu prinsipə əməl etməyən dövlətlər ciddi şəkildə sosial partlayışla və digər bu sahədə katalizmlərlə üzbəüz qala bilərlər.

Ölkədə maliyyə strategiyasının düzgün qurulması dövlətin apardığı bu istiqamətdə siyasətindən asılıdır. Dövlət öz düzgün, ədalətli prinsipləri əsasında qurduğu maliyyə strategiyası ölkənin birbaşa iqtisadi strukturunun inkişafına yenilənməsinə və güclənməsinə əsas verir. Aparılan tədqiqatlar onu söymələməyə əsas verir ki, maliyyə siyasəti əhatə etdiyi dövrdən asılı olaraq maliyyə strategiyasına və maliyyə taktikasına bölünür.

Maliyyə strategiyası - maliyyə strategiyası əhatə etdiyi zamandan asılı olaraq ölkənin irihəcmli qarşıya qoyulan iqtisadi və sosial məsələlərin yerinə yetirilməsi maliyyə siyasəti kimi qəbul edilməlidir.

Maliyyə taksitasi - maliyyə taktikası isə dövlət tərəfindən maliyyə siyasətinin bir hissəsi tək dövlətin qısa bir müddətdə ortaya qoyulan iqtisadi və sosial məsələlərin həllinə dair atılan bir addımdır.

Maliyyə strategiyası və maliyyə taktikası bir məbəddən qaynaqlanan bir faktorlar kimi özlərinin təsir dövrünü iqtisadi-sosial məsələlərin həllinə yönəldir. Elmi məkanda öz xüsusiyyətinə görə maliyyə siyasətini üç əsas hissədən ibarət olduğu qeyd edilir:

1. Klassik-tənzimlənən maliyyə siyasəti
 2. Direktiv-planlı maliyyə siyasəti
 3. Monetar maliyyə siyasəti
- Klassik-tənzimlənən maliyyə siyasəti – XX əsrin 1920-ci ilinə qədər başlıca əsas bir faktor kimi qəbul edilirdi. Onun ilkin mənbəyində siyasi-iqtisadiyyatın klassikləri Adam Smith, David Ribardo dururdu. Bu klassik maliyyə sisteminin əsası dövlətin iqtisadiyyata qarışmaması, azad rəqabətin saxlanması, təsərrüfat prosesinə əsas tənzimləyici kimi bazar mexanizmlərindən istifadə etmək faktoruna əsaslanırdı. Belə siyasət dövlət vergilərinin və xərclərinin azaldılmasına və balanslaşdırılmış büdcənin formalaşmasına və yerinə yetirilməsinə, şəraitin yaradılmasını nəzərdə tuturdu.

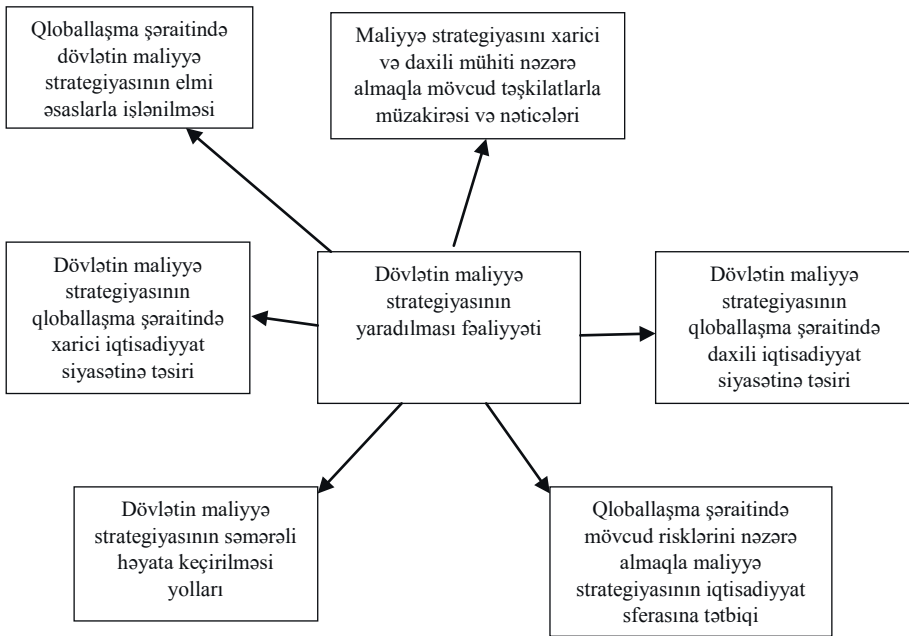
- Tənzimləyici tip maliyyə siyasəti-klassik siyasəti əsaslı şəkildə əvəz etdi. Bu dəyişiklik XX əsrin 20-ci illərində siyasi, sosial və iqtisadi problemlərin mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır. Bu siyasət iqtisadiyyatın XX əsrin 30-60-cı illərində bir çox Avropa ölkələrində sosial xərclərin təmin edilməsinə, işsizliyin aradan götürülməsinə, stabil iqtisadi artımına şərait yaratdı. Tənzimləyici maliyyə siyasətinin əsasında Con Meynard, Keynsin əhalinin mütləq məşğuliyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə sosial münasibətlərin və iqtisadiyyatın sabit inkişafı üçün dövlətin mütləq bu prosesə qatılmasıdır.
- Maliyyə siyasətinin neo-klassik tipi - Dövlətin tənzimləyici rolunu inkar etməyərək onun iqtisadiyyata və sosial sferaya müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması tərəfdarı idi. Direktivli plan maliyyə siyasəti SSRİ kimi dövlətlərdə tətbiq edilirdi.
- Monetar maliyyə siyasəti - plan direktiv, olan maliyyə sistemini əvəz etdi

Aparılan tədqiqatlar maliyyə strategiyası bütün funksional strategiyalardan ən vacibidir. Buna bənzər fikiri Porter öz tədqiqat işlərində qeyd etmişdir. Qloballaşma şəraitində düzgün qurulmuş maliyyə strategiyası bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin ən vacib, əsası sayılmalıdır. Bu gün artıq bazar iqtisadiyyatına küçmüş bütün ölkələrin, xüsusi ilə də MDB ölkələrinin maliyyə xərcləridir. Təcrübə göstərir ki, dövlət öz maliyyə mənbəyi sayılan yerli və yerüstü sərvətlər hesabına büdcəni formalaşdıranda mütləq ölkə daxilindəki sənaye obyektlərinin bazar iqtisadiyyatına uyğun çalışmasına, onun əsas vəsaitlərinin yenilənməsinə istehsal etdiyi məhsulun rəqabətliliyini nəzərə alaraq çalışmalıdır ki, bu siyasəti dövlət büdcəsindən ödəsin. Və belə düşünülmüş siyasət əsaslı şəkildə çox yaxın gələcəkdə dövlətin maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsinə imkan yaratmaqla bərabər sosial problemlərdən ən vacibi olan işsizliyi aradan qaldırır və iqtisadi təhlükəsizliyin yüksəldilməsinə nail olar. Dövlətin maliyyə strategiyası xüsusən də MDB ölkələrində sənaye sahələrinin bazar iqtisadiyyatına ilkin keçid mərhələsində maliyyə cəhətdən dəstəkləməlidir. Pribaltika ölkələrində bu maliyyə strategiyasını əldə tutaraq bir dənə də olsun sənaye obyektlərinin ləğv olunmasına yol verilməmişdir. Azərbaycanda isə tək “Azərneftkimya EİB” 28 sənaye müəssisələrinin 23-nün bağlanması şahidiyik. Bunun əsas səbəbi maliyyə dəstəyinin dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyinin olmamasıdır.

Büdcə sistemini, hətta kiçik sürətlə hərəkət etdikdə, büdcəni gələcəkdə qidalandıran mənbələr yüksək sürətlə hərəkət etməyə məcbur olacaqlar, büdcəni əsaslı şəkildə formalaşdıraraq ciddi bir maliyyə strategiyasının yaradılmasına əsas qoymaqla ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini artıracaqlar. Bu

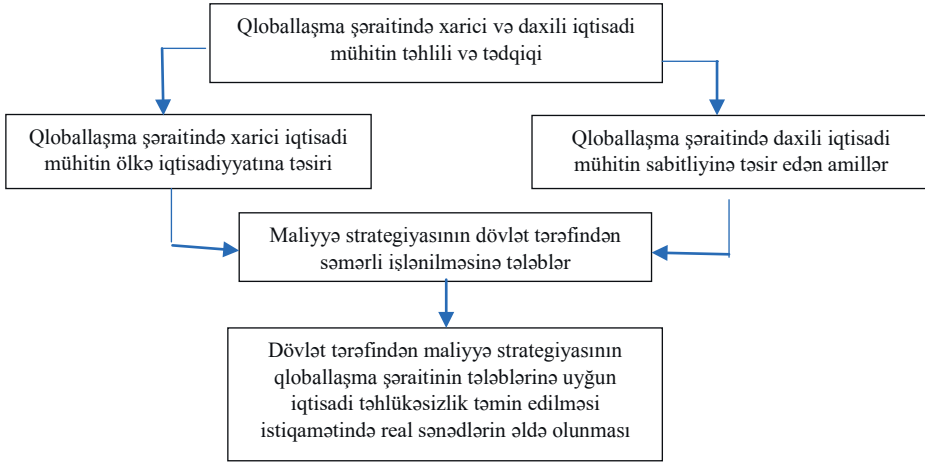
dövrədə formalaşan maliyyə strategiyasının məqsədi strateji yönlü məqsədlərin icra olunmasına yönəldilməlidir. Bu cür məqsədyönlü strateji maliyyə mənbələrinin işlənməsi əsas idarəedici qərarların həyata keçirilməsinin və maliyyə strategiyasının nəzarət bazasına çevrilə bilərlər. Maliyyə strategiyasının vacib hissəsi daxili normativlərin işlənməsindən ibarətdir. Bunlar isə gəlirlərin əsaslı şəkildə bölüşdürülməsinə yönəldilir. Maliyyə strategiyasının işlənməsi prosesinin qiymətləndirilməsini analitik bir proses kimi qəbul etmək lazımdır. Dövlət tərəfindən işlənmiş bu analitik proses xarici maliyyə mühitinin mümkün ola biləcək dəyişməsi şəraitində dövlətin öz maliyyə məqsədlərinə çatması şərtlərinə bir cavab kimi dəyərləndirilə bilər.

Bu istiqamətdə aparılan siyasət son mərhələsində maliyyə strategiyasına nəzarətin təşkili durur. Aparılan tədqiqatlar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, dövlətin varlığının ən əsas şərti maliyyə strategiyasının səmərəli əsasda işləyib hazırlaya bilməsidir. Hansı ki, öhdəliyində olan maliyyə ehtiyaclarını effektiv istifadə edə bilsin və bununla ölkənin maliyyə dayanıqlığını təmin edərək iqtisadi təhlükəsizliyini ölkənin tələb etdiyi səviyyəyə çatdırsın.

Şəkil.3. “Dövlətin maliyyə strategiyasının təşkili və rolu” Mənbə: Müəllifindir.

Əlbəttə ki, maliyyə strategiyasının dövlət tərəfindən iqtisadi təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi kimi hazırlanması öncədən elmi əsaslara söykənən təhlili və tədqiqi həyata keçirilməlidir. Bu təhlillərin və tədqiqlərin məzmunu şəkil 4-də müəllif tərəfindən işlənilib və təqdim edilir:

Şəkl. 4. “Dövlət tərəfindən maliyyə strategiyasının iqtisadi təhlükəsizlik məsələsi alınmaqla hazırlanmasının ilkin mərhələsi”. *Mənbə:*Müəllifindir

Maliyyə strategiyası dövlətin iki istiqamətdə apardığı maliyyə siyasəti əsasında dövlət büdcəsinin formalaşması və dövlətin bütün fəaliyyət istiqamətinin inkişafını əsaslandıran bir prosesdir.

Bütövlükdə görünür ki, maliyyə strategiyası ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində vacib rol oynamağına baxmayaraq iqtisadi təhlükəsizlik ölkənin həyatı vacib maraqlarını təmin etməklə və ümumi, milli təhlükəsizlik məqsədlərinə çatmaq üçün iqtisadi təhlükəsizlik sistemi onun maliyyə ehtiyaclarını təmin edir. Eyni zamanda ölkənin milli təhlükəsizlik sistemi iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin təminatçısı kimi çıxış edir. İqtisadi maraqların altsistemi öz növbəsində dövlətin milli təhlükəsizlik sisteminin əsasını formalaşdırılmasına şərait yaradır. Belə bir təhlil milli təhlükəsizliyin digər tərkib hissəsini, iqtisadi təhlükəsizliyin, iqtisadi komponentlərini ayırmaqla eyni zamanda hərbi, ekoloji, ərzaq, informasiya, sosial, energetik və kriminal komponentləri də ortaya qoyur. Milli təhlükəsizliyin bu komponentləri bir-biri ilə sıx əlaqədə olmağına baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, onun bariz əsasın iqtisadi təhlükəsizlik təşkil edir. İqtisadi təhlükəsizliyin əsas tərkib hissəsi isə maliyyə siyasəti və strategiyası sayılır. Maliyyə siyasətinin tərkibi çox mərhələli bir prosesdir və o üç göstəricini özündə birləşdirərək, vahid bir şəkildə qəbul edilə bilər:

- Maliyyə konsepsiyasının elmi əsaslarla işlənilməsi;
- Perspektivdə və mövcud zamanda maliyyənin istifadə edilməsinin əsas paritetləri;
- Qarşıda duran məqsədlərə çatmaq üçün praktiki hərəkətlərin yerinə yetirilməsi.

Maliyyə siyasətinin və strategiyasının tərkibi və məqsədi aşağıdakı

məsələlərin həlli ilə təyin edilir:

- Maliyyə resurslarının (ehtiyatlarının) maksimum səviyyədə formalaşmasına şəraitin təmin edilməsi;
- Maliyyə ehtiyatlarının (resurslarının) rəşional qaydada bölüşdürülməsi və istifadə olunması;
- Ölkədə sosial-iqtisadi proseslərin maliyyə metodlarla tənzimlənməsinin və stimullaşdırılmasının təşkili;
- Sosial və iqtisadi paritetlərin dəyişməsi ilə uyğun olaraq maliyyə mexanizmlərinin işlənməsi və inkişafı.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov N.M. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi. – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı. - 2005, - 309 s.
2. Müasir dövrdə qloballaşma dövründə Qazaxıstan Respublikasının maliyyə siyasəti Moskva iqtisadi jurnal, №1, 2019, - s. 1-10.
3. Рогатенко Э.Н. Финансовая политика государства: Сущность, направления и вид. Крымский Федеральный Университет Журнал «Вестник науки и творческ экономика и бизнес» №2-43, 2021.
4. Алиев А.Б. Экономическая и национальная безопасность государства. – Баку: Тахсил, - 2015, - с. 447
5. World economic forum 2012.Global Competitiveness Report 2010-2012. N-Y. Oxford University Press
6. Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. – Москва: Феникс, - 2007, - с. 357
7. Крохина Ю.А. Правовые основы экономической безопасности в Российской Федерации. - Саратов, «Вестник Саратовской государственной академии права», 1998, - №2, - с. 33-37

ВЛИЯНИЕ ФИНАНСОВОЙ СТРАТЕГИИ НА ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Э.Г.ГАСАНЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Обеспечение экономической безопасности страны означает также обеспечение национальной безопасности страны. Этот вопрос должен быть обеспечен как важнейший фактор для руководства каждого государства. Всем понятно, что экономическая безопасность является важнейшей составляющей национальной безопасности. Обеспечение экономической безопасности. Весь человеческий потенциал государства зависит от единства людей, обладающих высокими знаниями и опытом в областях народного хозяйства, промышленности, медицины, культуры, науки, образования, обороны, управления и других областях, которые обладают очень высокими интеллектуальными, патриотическими и нравственными характеристиками.

Ключевые слова: условия глобализации, экономическая безопасность, финансовый механизм, инвестиционная политика

IMPACT ON FINANCIAL STRATEGY IN ENSURING ECONOMIC SECURITY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

E.H.HASANZADE

SUMMARY

Ensuring the economic security of the country also means ensuring the national security of the country. This issue should be ensured as the most important factor for the government leading every state. It is clear to everyone that economic security is the most important component of national security. Ensuring economic security All the human potential of the state depends on the unity of people who have high knowledge and experience in the fields of national economy, industry, medicine, culture, science-education, defense, administration and other fields, which have very high intellectual, patriotic and moral characteristics.

Keywords: globalization conditions, economic security, financial mechanism, investment policy.

PEDAQOGİKA**УДК 376.1 – 056. 37(075.8)****РЕЧЕВОЕ ОБЩЕНИЕ КАК УСЛОВИЕ ЛИЧНОСТНОГО
РАЗВИТИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ С ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ
НЕДОСТАТОЧНОСТЬЮ**

A.Ə.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Afat_Mammadova@gmail.com

В статье речь идет об изучение особенностей овладения аномальным ребенком словесной речью, ее становления у детей с нарушением интеллекта, определение подходов, содержания и методов работы с детьми именно в дошкольном возрасте, т.е. в период, наиболее сензитивный для овладения речью, приобретает особую актуальность.

Ключевые слова: словесная речь, метод работы, нарушение интеллекта, подход к определению.

В структуре олигофренического дефекта особое место занимает специфическое нарушение речи, тесно связанное как с интеллектуальным, так и с общим личностным недоразвитием детей данной категории. Поэтому в системе воспитательно – образовательной работы с умственно отсталыми детьми начиная с дошкольного возраста большое внимание уделяется коррекции недостатков речевого развития. Изучение особенностей овладения аномальным ребенком словесной речью, ее становления у детей с нарушением интеллекта, определение подходов, содержания и методов работы с детьми именно в дошкольном возрасте, т.е. в период, наиболее сензитивный для овладения речью, приобретает особую актуальность.

Нам неизвестны фундаментальные исследования, посвященные изучению речи у детей с интеллектуальной недостаточностью в раннем и дошкольном возрасте. Вместе с тем в литературе по проблеме олигофрении в разрозненном виде содержатся данные о специфике первоначального этапа речевого развития этой категории детей. В публикациях мы находим многочисленное свидетельство того, что раннее

органическое поражение ЦНС в большинстве случаев приводит к грубой задержке самых первых речевых проявлений у ребенка. Для речевого развития детей с олигофренией характерно отсутствие или чрезвычайно позднее появление спонтанного лепета и (что очень важно для последующего овладения речью) лепета в ответ на говорение взрослого. Авторы отмечают значительное запаздывание появления первых слов; весьма замедленно, затрудненно протекает у умственно отсталых детей процесс овладения фразовой речью: переход от произнесения отдельных слов к построению двухсловного предложения растягивается (по сравнению с их нормально развивающимся сверстником) на долгое время.

У детей с олигофренией чрезвычайно медленно образуются и закрепляются речевые формы, отсутствует самостоятельность в речевом творчестве; у них наблюдается стойкое фонетическое недоразвитие, доминирование в речи имен существительных, недостаточное употребление слов, обозначающих действия, признаки и отношения, пониженная речевая активность, бедность речевого общения (7, 157). В последние годы в лаборатории воспитания и обучения аномальных детей дошкольного возраста НИИ дефектологии АПН изучалось формирование речи у умственно отсталых детей в связи с овладением различными видами практической деятельности (игровой, изобразительной, конструктивной, элементарной, трудовой). В центре внимания находились: соотношение речи и содержания реальных действий, производимых ребенком; формы словесной регуляции, доступные умственно отсталым детям на разных возрастных этапах и периодах обучения, а также возможность развития речевых навыков у детей с интеллектуальным дефектом средствами другой деятельности. Регулирующая функция речи имеет многочисленные формы проявлений: в деятельности речь сначала выполняет сопровождающую роль; затем отражает содержание и последовательность того, что сделано, - выступает в форме отчета о завершенных действиях, как фиксация готового результата; в более совершенном виде речевая регуляция приобретает характер предварительного планирования (в речи отражаются этапы, последовательность предстоящей деятельности, формируется предварительный замысел) (8, 146 – 148).

В.И.Лубовский экспериментально выявил грубые нарушения всех проявлений словесной регуляции у детей – олигофренов на протяжении дошкольного детства (2, 221). Автор пришел к выводу, что у этой категории детей к 4–5 годам сформирована лишь побудительная или пусковая функция слова, т. е. оно выступает только как сигнал к действию. У нормально развивающихся детей эта функция слова фор-

мируется к концу 2-го года жизни (5–7). У дошкольников с нарушением интеллекта речь долго не опосредует естественного подражания, что вызывает существенное отставание в формировании поведения не только на основе имитации в чистом виде, но и путем речевого воздействия. Подчеркивая исключительно важную роль специального обучения в развитии словесной регуляции у умственноотсталых детей, В.И.Лубовский выдвинул в качестве основных причин нарушения этого процесса органическую и функциональную недостаточность двигательного анализатора, самой словесной системы и дословесных уровней регуляции действий (2, 223).

При интеллектуальной недостаточности у дошкольников словесная регуляция деятельности вне обучения может наблюдаться лишь в самой начальной, элементарной форме – речевого сопровождения. В большинстве случаев влияние речи на характер протекания и качество деятельности практически ничтожно. Специальное обучение, в котором должно место отводится работе по формированию речи, существенно меняет картину. Умственно отсталые дошкольники способны не только сопровождать собственные действия речью, словесно фиксируя готовый результат (игровой, изобразительный), но и предварительно формулировать замысел; с помощью взрослого, а в некоторых случаях и самостоятельно намечать этапы и последовательность предстоящей игры, рисования, конструирования и элементарного труда (1, 68). Перечисленные исследования проливают свет на некоторые стороны речевого развития детей – олигофренов, в частности на становление словесной регуляции действий. Однако они не дают целостного представления об особенностях овладения умственно отсталым ребенком родным языком, о тех трудностях, которые препятствуют нормальному протеканию процесса речевого становления при олигофрении. Мы считаем, что пришло время, когда необходимо начать целостное системное изучение речи детей с нарушением интеллекта на протяжении всего дошкольного детства. Создание благоприятных условий для личностного развития умственно отсталых дошкольников, коррекция нарушений их речи и речевого общения с окружающими ставят перед дефектологами задачу разработать содержание и методы обучения и воспитания этой категории аномальных детей.

В дошкольных учреждениях для умственно отсталых детей проводится разнообразная работа по развитию речи. Серьезное внимание уделяется коррекции произношения, расширению словаря, построению фразы, составлению несложных рассказов по картине. Подобная практика, безусловно, приводит к положительным сдвигам в речи умственно отсталых воспитанников. Однако педагоги постоянно обращают

внимание на тот факт, что речевой материал, усвоенный ребенком на занятиях по развитию речи, впоследствии практически не актуализируется и не используется в повседневном речевом общении. Подобное обучение не способствует развитию активной речи у умственно отсталых дошкольников по двум причинам. Первая из них состоит в том, что оно осуществляется без опоры на практическую деятельность ребенка и в нем не учитывается потребность общения при выполнении этой деятельности. Вторая причина заключается в запрограммированном характере детской речи, употребляемой на занятиях, - неинформативной, лишенной адресата, не выполняющей функции коммуникации. Иными словами, при подобной системе обучения из поля зрения выпадает положение, что практическое овладение речью происходит только на коммуникативной основе, в процессе словесного общения. Кроме того, по нашим данным, языковой и соответствующий наглядный материалы отбираются педагогами весьма хаотично, без должной систематизации и учета основных закономерностей овладения языком в онтогенезе, т.е. уровней обобщения (9, 56).

Решая вопрос о построении обучения речи детей с нарушением интеллекта, мы имеем в виду формирование у них речевой деятельности, т.е. не просто изучение языка, а усвоение способов общения. Предмет исследования в данном случае – использование языка. Нам представляется важным проанализировать становление у умственно отсталых детей той готовности к овладению речью, которую называют языковой активностью, а также рассмотреть некоторые вопросы их речевой деятельности. При изучении важнейших психических «приобретений» ребенка на самых ранних этапах жизни, которые становятся предпосылками речевой готовности, прежде всего выделяется возникновение первых эмоциональных проявлений – «ротовое внимание» и эмоциональное оживление младенцев примерно в 8 нед, а в 3 мес – ярко выраженный положительный мимико–соматический «комплекс оживления». В это время складываются первейшие интерсенсорные связи, в частности формируется фиксация взгляда на своей руке (ребенок играет пальчиками), что выступает предвестником зрительно – двигательной координации.

К концу 1-го года жизни ребенок манипулирует несколькими предметами, способен захватывать предмет двумя пальцами. Общение со взрослым приобретает ярко выраженную эмоциональную окраску, становясь предметно – действенным. К этому времени у ребенка появляются многократные повторения предметных действий и воспроизведения серий повторяющихся слогов. Малыш вступает в общение со взрослым при помощи звуко сочетаний и лепетных слов. Нормальный

ребенок к году проходит огромный путь, у него складывается особый вид активности (речевой), которая свидетельствует о зарождении языковой способности. Органическое поражение ЦНС, которое произошло внутриутробно или в самые ранние периоды жизни, порождает в процессе складывания доречевых форм общения ребенка с окружающим миром существенные отличия от нормы (8, 148).

Уже на 1-м году жизни у умственно отсталых детей наблюдаются отклонения от нормального развития. Они долго не фиксируют взор на предмете и даже на своей руке, не следят за движущимся объектом, у них задерживается формирование совместных, взаимообусловленных действий зрительно – моторной связи. Неполноценно развиваются и более сложные междусенсорные связи, которые необходимы для предметных и игровых действий, что вызвано органической и функциональной незрелостью ЦНС. Образование сложных межанализаторных связей – следствие интегративной деятельности коры головного мозга, в которой начинают свою слаженную работу «рассеянные элементы» двигательного анализатора под контролем моторной коры («ядра» двигательного анализатора). При олигофрении нарушение интегративной функции коры головного мозга – один из основных компонентов в структуре дефекта (6, 366).

Общая эмоциональная обедненность большинства детей с ранним органическим поражением ЦНС определяет значительное снижение эмоционального отклика на обращение взрослого. Это выражается в том, что очень важный показатель развития – «комплекс оживления» - в большинстве случаев либо отсутствует, либо чрезвычайно угнетен и выражен в рудиментарной форме. Чаще всего у умственно отсталых детей он проявляется лишь к концу 1-го года жизни в очень скудном по структуре и эмоциональной окрашенности виде. Существенный показатель эмоционального недоразвития малышей с олигофренией – отсутствие у них ярко выраженного, особого положительного отношения к матери, «узнавания», выделения ее из остальных взрослых. Среди умственно отсталых детей, поступающих в дошкольные учреждения, мы часто наблюдали равнодушие к матери. Обращаясь к истокам эмоциональных проявлений умственно отсталого ребенка, следует подчеркнуть и недостаточное внимание его к улыбке взрослого. Улыбка, а также другие мимические движения человека остаются для него совершенно непонятными. В то же время у нормально развивающихся малышей внимание к лицу говорящего, положительный эмоциональный отклик на улыбку и ласковое обращение появляются очень рано и выражаются в «комплексе оживления», возникновении особого, эмоционального общения. Несвоевременность и затрудненность налажи-

вания эмоционального контакта умственно отсталого ребенка со взрослым отрицательно сказывается и на становлении более сложных видов общения (3, 25–27).

У умственно отсталых дошкольников рука длительное время остается бездействующей, нерабочей, не участвующей в освоении предметной действительности. У таких детей (даже в старшем дошкольном возрасте) наблюдается недостаточность пальцевого захвата предмета, не сформирование самих операций – поворачивания, переворачивания, сопоставления, накладывания, вталкивания и т.п., т.е. всего того, что формируется только в процессе непосредственного манипулирования предметом. Недоразвитие предметной деятельности в значительной степени обуславливает то, что умственно отсталые дети с большим опозданием начинают лепетать. Ответный, интонационно насыщенный лепет, характерный для нормально развивающихся малышей конца 1–го года жизни, у их умственно отсталых сверстников чрезвычайно обеднен: эти дети почти не лепечут. Не возникает у них и общения с помощью лепетных слов, вплетенных в ситуацию, жесты, мимические движения и др. Более половины умственно отсталых детей 4–5 лет при поступлении в специальные дошкольные учреждения либо совершенно лишены речи, либо находятся на уровне произнесения отдельных (чаще всего лепетных) слов. У умственно отсталых детей без специального обучения не возникает речевой активности, не складываются и дословесные виды общения с окружающими, не развивается предметная деятельность (5, 98–99).

Поскольку общение – особый вид деятельности человека, а развитие речи есть усвоение средств общения, мы считаем, что при подходе к речевому развитию детей, в том числе умственно отсталых, следует всегда обеспечивать три составляющие деятельности – мотивационную, целевую и исполнительскую стороны. Деятельность осуществляется полноценно только при полном единстве мотивов, цели и средств. Чрезвычайно важно в процессе обучения формировать мотив предстоящей деятельности, т.е. учитывать, почему (мотив) и зачем (цель) ребенок будет говорить. Если ставить задачу развития речи, то совершенно очевидно, что для обеспечения цели и мотива речевой деятельности нужна еще какая-то деятельность. Мотивы и цели речевой деятельности почти всегда обусловлены какой-либо другой деятельностью – игрой, трудом, рисованием, конструированием и т.п. «С одной речью человеку делать нечего – она не самоцель, а средство, орудие, хотя и может по-разному использоваться в разных видах деятельности» (4, 72–75). Таким образом, одно из направлений по развитию речи у умственно отсталых дошкольников заключается в том, что-

бы решать специфические задачи речевого развития параллельно с формированием основных видов деятельности.

Однако, несмотря на интенсивные занятия различными видами практической деятельности и существенные положительные сдвиги детей в плане повышения речевой активности и практического пользования речью, необходима особая работа, прямо нацеливающая на усвоение средств общения. Такие задачи могут быть реализованы только на специальных фронтальных занятиях по развитию речи, и в этом заключается второе направление работы. И наконец, третье направление состоит в том, чтобы при педагогическом коррекционном воздействии максимально учитывать особенности речевого нарушения каждого ребенка и структуру его дефекта. Такая работа проводится учителем – дефектологом на индивидуальных коррекционных занятиях.

Исходя из сказанного, еще большие возражения вызывает педагогический прием, при котором с умственно отсталыми детьми специально отрабатываются категории единственного и множественного числа (путем многократного называния картинок) или предлоги (в сочетании с существительным в отрыве от глагола) и т.п. Эффективность подобных занятий слишком мала: приобретая навык строить фразу по картинке, умственно отсталый ребенок продолжает допускать прежние ошибки вне занятий или на другом материале. Анализируя самостоятельную речь умственно отсталых детей, обучающихся в специальных дошкольных учреждениях, мы установили, что в ней присутствуют те же типы фраз. Однако в содержании высказываний, в мотивах, их порождающих, в структурном построении заметны значительные качественные отличия от подобных речевых проявлений нормально развивающихся дошкольников. Так, если последние адресуют взрослому вопросы, имеющие в основном познавательную направленность, то у умственно отсталых дошкольников такого рода обращений почти нет. В обращениях к взрослому (очень редко – к сверстнику) звучат в основном просьбы разрешить выполнить что-то (А можно я буду...? А мы гулять пойдем?), разделить игру (А будем играть?). Следует отметить, что даже самые старшие умственно отсталые дошкольники крайне редко задают вопросы (их нужно специально поставить в жесткие условия необходимости спросить о чем-либо).

Речевое развитие при интеллектуальном дефекте сопряжено с многочисленными трудностями, сохраняющимися у детей до конца дошкольного возраста. Это заставило нас пересмотреть всю работу по развитию речи в специальных дошкольных учреждениях. Разработка нашего подхода к речевому развитию умственно отсталых детей осуществлялась на основе представлений о том, что обучение речи может

стать важным фактором в формировании личности, так как речевое общение – это потребность, деятельность, способность. Были сформулированы требования к организации и содержанию работы по развитию речи умственно отсталых детей по следующим направлениям: в повседневной жизни; в процессе формирования различных видов деятельности; на специальных занятиях; во время индивидуальных коррекционных занятий. На начальных этапах большое значение придавалось работе по развитию речи на занятиях по формированию различных видов деятельности (особенно предметной и игровой). Например: Действуя и разговаривая с куклой на глазах у детей, педагог давал им конкретные образцы адекватного речевого общения между матерью и ребенком и тем самым углублял и обогащал содержание самой игры. Наблюдая за поведением взрослого, ребенок «присваивал» способы не только игры, но и игрового и речевого поведения (3, 35-37).

Задача активизации лексического и фразеологического запаса наших воспитанников решалась только при условии бережного отношения к механизмам самой игровой деятельности: мы никогда не прерывали игры для того, чтобы дети повторили ту или иную фразу, обратились к ровеснику более полно, развернуто. Стимулирование общения происходило путем обращений к находящемуся в роли ребенку, которые как бы программировали дальнейшее развитие игры, ее содержательное продолжение. Например: Спроси у дочки, не слишком ли горячая вода в ванночке. Займи свою дочку, может быть, она хочет, чтобы ты ей сказку рассказал. Поручи папе в магазин, например, сходить. Расскажи ему, что и где купить..). В этих предложениях, как правило, содержались слова «спроси», «скажи», «попроси», «предложи» и т.д., побуждающие ребенка к самостоятельным высказываниям и обращению к кукле как партнеру по игре. Серьезное внимание мы уделяли руководству продуктивной деятельностью. В процессе рисования, лепки, конструирования наши подопечные усваивали специфические слова, отражающие признаки и отношения; детей учили давать словесный отчет о проделанных действиях, о последовательности выполнения заданий (Сначала я нарисовал дорогу, а потом автобус. Я сначала слепил туловище, потом голову. После головы слепил лапы. Когда все слепил, стал прикреплять голову... соединять). Воспитанников старшей и подготовительной групп обучали заранее планировать этапы работы.

При разработке содержания и методов специальных занятий по развитию речи перед нами стояла еще одна очень сложная задача – обеспечить необходимую мотивацию речевой деятельности в каждом конкретном случае. Цель задания – учить детей составлять сообщения

двух видов: собственное имя существительное с глаголом 3-го лица ед. числа и собственное имя существительное или личное местоимение ты с глаголами 2-го лица ед. числа. В данном случае перед ребенком стоит задача словоизменения, что зависит от того, кому адресована речь. Благодаря предложенным ситуациям общения умственно отсталые дети использовали знакомые и учились создавать новые конструкции. При этом они на практике усваивали синтагматические связи, необходимые для речевого общения в повседневной жизни. Помимо Описанных серий заданий мы занимались с детьми оригинальным видом работы, получившим название комментированного рисования. Учитель – дефектолог на глазах у детей мелом на доске создавал различные изображения сюжетного содержания. Рисуя, педагог сопровождал свои действия речью, т.е. пояснял, обращался к воспитанникам с вопросами и побуждениями, использовал все основные типы коммуникативных высказываний. Обсуждая изображаемое, педагог все время побуждал и поощрял комментирование его действий со стороны детей. Иными словами, задача педагога заключалась в том, чтобы организовать общение с детьми по поводу возникающего изображения. Речевая активность на этих занятиях была очень высока. Кроме того, наши подопечные с помощью комментированного рисования учились задавать вопросы, обращаться друг к другу с разными предложениями и т.д. (10, 299-310).

Особое место в общей работе над речью детей занимали индивидуальные коррекционные занятия. Их содержание определялось в каждом конкретном случае, исходя из особенностей речевого и психического развития ребенка. На этих занятиях у детей развивали фонематический слух; дошкольники упражнялись в словоизменении и словообразовании, подборе синонимов и антонимов. Большое внимание уделялось расширению и обогащению словаря, уточнению значения слов, коррекции звукопроизношения. Наблюдая за детьми после обучения, мы отметили, что во всех возрастных группах произошли существенные положительные изменения в речи воспитанников. Прежде всего резко увеличилась речевая активность детей. Они стали пользоваться речью в быту, обращались друг к другу с предложениями, вопросами, пытались рассказать о своих домашних впечатлениях, некоторые дошкольники пробовали пересказать содержание фильма, который видели по телевизору. Изменения в речи детей особенно ярко прослеживались в игре, ее речевом сопровождении. Существенные сдвиги мы наблюдали в речи детей во время выполнения заданий по рисованию и конструированию. Положительный результат обучения – возникновение почти у всех детей предварительного изобразительного

намерения, а также возможности словесно определить свой замысел.

Однако следует отметить, что успехи, достигнутые разными детьми не одинаковы. Так, наибольшие положительные сдвиги мы наблюдали у тех дошкольников, которые имели менее выраженную интеллектуальную недостаточность. Их преимущества сказались в том, что эти дети гораздо быстрее и точнее переносили в практику повседневного общения те образцы речи, которые усваивали на специальных занятиях, значительно разнообразнее (нежели дети, имеющие более грубые нарушения интеллекта) видоизменяли их, обогащали в соответствии с потребностями общения. Можно сказать, продуктивность их речи была гораздо выше. Они успешнее подражали и воспроизводили интонационные особенности коммуникативных высказываний, передавали и усваивали ритмическую структуру стихотворных текстов и т.д.

Суммируя сказанное, можно утверждать, что при организации работы по речевому развитию детей с нарушением интеллекта необходимо во всех случаях обращать внимание на обеспечение мотивации и формирование потребности в общении. Функция речи как средства общения ребенка со взрослыми, с которыми он непосредственно взаимодействует, лежит в основе всего последующего вербального и личностного развития человека. Поэтому одно из важнейших направлений коррекционно – воспитательной работы по развитию речи – создание условий для речевого общения по поводу какой – либо другой деятельности (предметной, игровой, продуктивной, бытовой). Овладение всеми типами коммуникативных высказываний и тем самым усвоение синтагматических отношений слов успешно проходит на специальных занятиях по развитию речи. Большое значение для преодоления у ребенка специфических речевых затруднений имеют индивидуальные коррекционные занятия. При подобном подходе к обучению речи умственно отсталых детей они могут достичь более высокого уровня речевого и личностного развития. При сохранении качественных особенностей и количественных различий в речи умственно отсталых и нормально развивающихся дошкольников речь детей – олигофренов уже в дошкольном возрасте может стать средством общения, организации деятельности, поведения и способствовать более гармоническому формированию их личности в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гаврилушкина О.П., Соколова Н.Д. Воспитание и обучение умственно отсталых дошкольников // Книга для воспитателя. - Москва, - 1985, - с.71.
2. Лубовский В.И. Развитие словесной регуляции действий у детей (в норме и патологии). – Москва, - 1978. - с.224.
3. Лурия А.Р. Роль речи в регуляции нормального и аномального поведения // Проблемы высшей нервной деятельности нормального и аномального ребенка: В 2 т. – Москва: т. 2. - 1958. - с.5 – 42.
4. Люблинская А.А. Очерки психического развития ребенка. – Москва: 1965. - с.363.
5. Особенности развития и воспитания детей дошкольного возраста с недостатками слуха и интеллекта // Под ред. Л.П.Носковой. – Москва: 1984. - с.141.
6. Певзнер М.С. Дети – олигофрены. – Москва: - 1959. - с.486.
7. Петрова В.Г. Развитие речи учащихся вспомогательной школы. – Москва: 1977. - с.200.
8. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника. – Москва: 1986. - с.192.
9. Соколова Н.Д. Развитие речевого общения умственно отсталых дошкольников в игре // Вопросы формирования речи аномальных детей дошкольного возраста. – Москва: 1982. - с.56 – 65.
10. Сухарева Г.Е. Лекции по психиатрии детского возраста. – Москва: 1974. - с.320.

NİTQ TƏLİMİNDƏ OLAN ƏQLİ QÜSURLU MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARIN FƏRDİ İNRIŞAFI ÜÇÜN BİR ŞƏRT KİMİ

A.Ə.MƏMMƏDOVA

XÜLASƏ

Bu məqalədə əqli qüsürlü uşaqlar tərəfindən şifahi nitqin mənimsənilməsinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, zehni qüsurlu uşaqlarda onların formalaşması, məktəbəqədər yaşında olan uşaqlarla dəqiq öz işlərinə yanaşmaları, məzmunun və üsullarının müəyyən edilməsi haqqında danışılır, yəni nitqin mənimsənilməsi üçün ən həssas vaxtda xüsusi aktualıq qazanır.

Açar sözlər: şifahi nitq, iş üsulu, zehni zəifləmə, təyinləşməklə yanaşmaq.

SPEESH TRAINING AS A CONDITION FOR THE PERSONAL DEWELOPMENT OF PRESCHOL CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

A.A.MAMMADOVA

SUMMARY

In the article we are talking about the study of the features of mastering verbal speech by an abnormal child, itis information in children with intellectual disabilities, the definition of approaches, content and methods of working with children precisely at preschool agein, i.e. during the most sensitive period for mastering speech, acquires special relearence.

Keywords: verbal speech, method of work, intellectual impairment, approach to dejinition.

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

Əliyeva L.Ş.

Təbii hüququn insan hüquqlarına azalması 5

Cəfərov İ.H.

Hüquq düşüncəsinin neqativ təzahürlərinin aradan qaldırılması..... 25

Səlimov K.N., Cəbiyeva A.Ə.

Roman-german və anqlo-sakson hüquq sistemlərində cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilməsi mexanizmləri: müqayisəli təhlil 36

Qədiməliyev A.R.

Konstitusiyaya islahatlarının tədqiqində müasir metodologiya: tarix və müasirlik..... 46

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ İQTİSADİYYAT

Aslanov H.H.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi konsepsiyasının qısa nəzəri təkamülü 60

Həsənzadə E.H.

Qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında maliyyə strategiyasına təsiri 74

PEDAQOGİKA

Məmmədova A.Ə.

Nitq təlimində olan əqli qüsurlu məktəbəqədər uşaqların fərdi inrişafi üçün bir şərt kimi..... 85

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Алиева Л.Ш.

Редукция естественного права до прав человека 5

Джафаров И.Х.

Устранение негативных проявлений правосознания 25

Салимов К.Н., Джабиева А.А.

Механизмы установления истины в уголовном судопроизводстве
в романо-германской и англосаксонской правовых системах:
сравнительный анализ..... 36

Гадималиев А.Р.

Современная методология изучения
конституционных реформ: история и современность 46

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО И ЭКОНОМИКА

Асланов Г.Г.

Краткая теоретическая эволюция концепции регулирования
экономики..... 60

Гасанзаде Э.Г.

Влияние финансовой стратегии на обеспечение
экономической безопасности в условиях глобализации 74

ПЕДАГОГИКА

Мамедова А.А.

Речевое общение как условие личностного развития дошкольников
с интеллектуальной недостаточностью..... 85

CONTENTS

LAW

Aliyeva L.Sh.
Reduction of natural law to human rights 5

Jafarov I.H.
Elimination of negative features of legal consciousness 25

Salimov K.N., Djabiyeva A.A.
Mechanisms of truth determination in criminal proceedings
in romano-germanic and anglo-saxon legal systems:
a comparative analysis..... 36

Gadimaliyev A.R.
Modern methodology for studying constitutional reforms:
history and modernity..... 46

INTERNATIONAL RELATIONSHIPS AND ECONOMICS

Aslanov H.H.
A brief theoretical evolution of the concept of regulating the economy 60

Hasanzade E.H.
Impact on financial strategy in ensuring economic security
in the conditions of globalization 74

PEDOGOGY

Mammadova A.A.
Speech training as a condition for the personal development
of preschool children with intellectual disabilities 85